

VICTOR SOROCHIN, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura* (Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XI), Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2002, 402 p., 140 fig.

Zilele acestea, lumea științifică de pe ambele maluri ale Prutului comemorează un an de la prematura dispariție a celui ce a fost apreciatul cercetător basarabean Victor Sorochin. Destinul a făcut ca acest pasionat arheolog să nu fi avut satisfacția de a-și vedea opera editată, căreia i-a dedicat o bună parte din viață.

Lucrarea de față, apărută postum, sub egida Centrului Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni, în cadrul prestigioasei colecții *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, reprezintă fără doar și poate o piatră de temelie, un jalon de referință în studierea temeinică a unei laturi din fabuloasa civilizație Cucuteni-Tripolie. Curajoasă prin conținut, dar mai ales prin tematica pe care o dezvoltă, această carte reprezintă o trainică realizare în ceea ce privește tratarea relativ nouă a problematicii aspectelor culturale desprinsă din marele areal cucutenian, un domeniu virgin, el însuși un adevărat tărâm al nisipurilor mișcătoare.

Meritorie în realizarea acestui volum este și contribuția reputaților cercetători Dan Monah și Gheorghe Dimitroaia, care, într-o perioadă de acute privațiuni pentru cultură și știință în general, ca cea pe care o parcurgem în prezent, s-au ocupat cu profesionalism și deplină competență de definitivarea pentru tipar și de editarea lucrării, făcând-o astfel cunoscută în lumea științifică.

Aceasta are ca antecedente o serie de studii și articole importante, precum *Locuințele așezărilor aspectului regional Drăgușeni-Jura* (în *Cucuteni aujour d'hui*, BMA, II, 1996) sau – mai recent – *Considerații referitoare la așezările fazei Cucuteni A-Tripolie B1 din Ucraina și Republica Moldova* (în *MemAntiq.* XXI, 1997), pentru a cita numai două dintre articolele importante, primite cu interes și admirație în cercurile științifice. Rod firesc al multor ani de cercetare asiduă și laborioasă, lucrarea *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura* reprezintă o concretizare firească a disponibilităților profesionale ale autorului, o adevărată operă de sinteză.

Deși constituie în mare parte o muncă de pionierat în acest domeniu, lucrarea lui Victor Sorochin reușește să treacă peste dificilele obstacole inerente oricărui început, canalizându-se aici întreaga experiență a autorului în domeniu care, juxtapusă peste o vastă bibliografie română, dar mai ales rusă, duc inevitabil la un fructuos rezultat.

Pornind de la considerentele teoretice și motivaționale prezentate în *Introducere*, autorul – în primele două capitole ale lucrării, dedicate *Istoricului cercetărilor și istoriografiei* precum și *Cadrului fizico-geografic* de răspândire a acestui aspect – face o incursiune sumară pentru cititorul

mai mult sau mai puțin avizat în această lume fascinantă, dar și plină de necunoscut.

În al treilea capitol dedicat *asezărilor și locuințelor* se face o succintă trecere în revistă a celor mai importante situri arheologice aparținătoare variantei culturale ce face obiectul de studiu al acestei lucrări, și care, după părerea lui Victor Sorochin, înglobează circa 30 de astfel de localități. Prezentându-se pe larg unele așezări precum: *Dragușeni – Ostrov*, *Putinești III*, *Vasilievka*, *Cuconești Vechi*, *Druta I*, *Nezviszko* – autorul realizează comparativ un tablou de ansamblu jalonat pe diferitele criterii ca cel al *amplasamentului*, al *dimensiunilor* sau al *modalităților de organizare*.

În legătură cu problematica așezărilor, poate fi pusă și una dintre puținele neajunsuri ale lucrării și care constă în tratarea disproporționată a complexelor arheologice din spațiul ex-sovietic, acestea ocupând o mare parte din lucrare, în detrimentul celor din spațiul românesc, care există și sunt și acestea deosebit de importante. Această scăpare, deși omniprezentă pe parcursul întregului volum, este explicabilă și cu atât mai ușor de trecut cu vederea – dacă se ține cont de originea, formația și, mai ales, arealul de cercetare pe care a activat acest distins istoric.

Uneltele și armele fac și ele, după cum era și firesc, obiectul de studiu al unui capitol separat, dată fiind amploarea inventarului descoperit, format din piese de silex, silicolit, diverse roci, os, corn și cupru, toate acestea prezentate separat, dar și procentual, pentru fiecare stațiune în parte. Un loc privilegiat îl ocupă aici, dată fiind importanța lor foarte mare, piesele de silex, prezentându-se în cazul acestora – *tehnica de debitaj* respectiv *de retușare* precum și *tipologia uneltelor de silex*. Mai mult decât atât, Victor Sorochin consacră acestei probleme, spre sfârșitul lucrării, o amplă anexă formată din douăsprezece tabele în care este prezentată extrem de detaliat multitudinea pieselor descoperite.

Dintre cele șapte capitole ale lucrării, cel mai important și, în consecință, și cel mai voluminos este capitolul cinci, dedicat prezentării *ceramicii* – aceasta suscitând, după opinia autorului, un interes deosebit din partea cercetătorilor datorită originalității și complexității ei. Adevărat liant, ceramica reprezintă numitorul comun care leagă, dar și individualizează într-un mod definitoriu aspectul cultural Drăgușeni-Jura. În elaborarea capitolului, Victor Sorochin a pornit de la o riguroasă clasificare a complexelor ceramice bazată pe identificarea celor cinci mari categorii și anume: *grosieră*, *cu decor canelat*, *cu decor incizat*, *pictată* – și în fine – categoria ceramicii de tip *Cucuteni C*.

O parte a definatoriului decor ceramic incizat se poate regăsi și în capitolul dedicat, de această dată, *plasticii cucuteniene*. Evident este faptul că autorul nu a putut face rabat de la clasică împărțire a plasticii în cele două mari grupe: antropomorfă și zoomorfă. Prezentarea separată și bine documentată a acestora este fericit completată de un subcapitol intitulat, sugestiv *Diverse* în cadrul căruia sunt descrise o serie întreagă de obiecte de lut precum: conuri, pendante, modele de mese, scaune etc. descoperite în diversele situri arheologice aparținătoare aspectului regional în cauză.

În fine, ultimul capitol, intitulat *Unele probleme ale aspectului regional Dragușeni-Jura*, tratează, după cum este sugerat și în titlu, o largă paletă problematică printre care se pot enumera: *tradițiile culturale*, elemente de *cronologie relativă și absolută*, *relațiile cu vecinii*, *îndeelnicirile*, dar și *raporturile cu așezările din faza Cucuteni A-B*.

În încheierea acestui deosebit de valoros studiu, este plasat un succint, dar foarte concludent rezumat în limba franceză. Volumul, apărut în bune condiții grafice, cuprinde un material ilustrativ deosebit de bogat, constând în cea mai mare parte din desene, care permit recunoașterea exactă a tuturor detaliilor de formă și decor. Pentru fiecare obiect este dată și proveniența, ceea ce ajută la reconstituirea inventarului pe complexe.

Numărul impresionant al acestora, descoperite până în prezent prin cercetări sistematice, sondeaje sau descoperiri întâmplătoare, fac necesară o interpretare reală, pertinentă, bazată pe un studiu profund al etapelor evolutive; fără de care conturarea oricărei variante locale nu ar fi posibilă; tocmai acesta a fost și marea dorință a regretatului autor al acestei cărți.

SORIN JULEA

LARS-ERIK ENGLUND, *Blästbruk. Myrjårnshanteringen förändringar i ett långtidsperspektiv (Metalurgia fierului la nordici: evoluție, concepte, experimente și perspective)*, în colecția *Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie*, nr. 40, Edit. Wikströms Tryckeri AB, Uppsala, 2002, 424 p.

Lars-Erik Englund, profesor la Universitatea din Uppsala și cercetător în cadrul institutului *The Central Board of National Antiquities* din Suedia, ne oferă în lucrarea de față o perspectivă tehnico-științifică asupra evoluției metalurgiei fierului, de-a lungul a 3000 de ani. Metodologia și conceptele uzitate aici definesc gradul de specializare și formația profesională a cercetătorului. Odată cu experimentele și cercetările arheologice inițiate în ultimele decenii ale secolului trecut în Suedia, numeroase situri, în care s-au conservat satisfăcător așa-numitele „bloomeris”, au intrat în atenția specialistului suedez.

Dificultățile inerente legate de lipsa unei informații coerente și veridice desprinse în urma investigațiilor arheologice din unele situri, de interpretările necriticiste a vechilor surse literare, de necesitatea pregătirii unor specialiști, de precizarea unei terminologii adecvate la realitățile momentului și a unor concepte clare, ce definesc toate aspectele industriei fierului etc., nu au descurajat, ci, dimpotrivă, l-au determinat pe autorul lucrării să parcurgă, etapă cu etapă, toate procedeele metodologice și profesionale legate de reducerea și prelucrarea fierului, cu toate evoluțiile și modificările tehnice și tehnologice, survenite de-a lungul a trei milenii de activitate (≈ 1000 î.Chr.–2000 d.Chr.).

Punctul de plecare al disertației l-a constituit două proiecte anterioare: *Tidig järnframställning i Kind (Prelucrarea timpurie a fierului în provincia Kind)*, ce conține trei părți succesive: topografierea siturilor, excavarea acestora și experimentarea procedeele de obținere și prelucrare a fierului) *Blästbrukets utveckling över 3000 år (Metalurgia fierului de-a lungul a 3000 ani)*.

Autorul și-a structurat lucrarea astfel: la pag. 4 – o scurtă prezentare a activității anterioare, însoțită de motivațiile practice și obiective ale inițiativei sale; p. 5-7 – cuprinsul; p. 9-10 – un cuvânt înainte; p. 11-54 – un capitol introductiv; p. 55-88 – cel de-al II-lea capitol, intitulat *Forskningshistoria (Primele cercetări în domeniul metalurgiei fierului)*; p. 89-168 – al III-lea capitol – *Äldre skrivna Källor (Metalurgia fierului la nordici în lumina surselor literare timpurii)*; p. 169-226 – capitolul IV – *Fältarbeten (Aria de cercetare)*; p. 227-294 – capitolul V – *Blästbruk (Metalurgia fierului la nordici)*; p. 295-334 – capitolul VI – *Förändringar över tid och rum (Metalurgia fierului: Evoluție în timp și spațiu)*; p. 335-344 – capitolul VII – *Konklusioner (Concluzii)*; p. 345-360 – un sumar cuprinzător în limba engleză; p. 361-397 – bibliografia problematicii; p. 399-403 – un mic dicționar de termeni tehnici; p. 404 – abrevieri; p. 405 – tabel cu unități de măsură utilizate de autor în activitățile de cercetare; p. 406 – o listă cu siturile arheologice, ce conțin așa-numitele „bloomeris”, din provincia investigată (Västergötland); p. 407 – tabel nominal cu cantitățile de zgură rezultată în urma reducerii și forjării minereului de fier; p. 408-409 – rezultatele experimentelor realizate în cadrul primului proiect: *Tidig järnframställning i kind*; p. 410 – cartarea principalelor situri arheologice investigate în cadrul celui de-al II-lea proiect – *Blästbrukets utveckling över 3000 år*; p. 411-417 – tabel nominal cu siturile investigate și rezultatele experimentelor realizate pe baza analizelor cu C₁₄, în cadrul celui de-al II-lea proiect; p. 418-421 – rezultatele experimentelor realizate în perioada 1989-1995; p. 422-423 – rezultatele experimentelor notate convențional XP 27 și

XP 38 (în Tranemo și Orsås au fost realizate mai mult de 80 de experimente în situri arheologice, numerotate convențional de la XP 1 → XP 87).

În primul capitol, autorul realizează o scurtă prezentare a problematicii aflate în discuție, pornind de la motivația subiectului, prezentarea terminologiei cu care s-a operat de-a lungul întregii activități de cercetare, alegerea, analiza și evaluarea siturilor arheologice, cuprinse în *The National Ancient Monument Register*; de la rezultatele unor noi săpături inițiate în această arie geografică (provincia Västergötland, din sud-vestul Suediei), de la dificultățile legate de reconstituirea vechilor cuptoare de reducere și forjare a fierului și realizarea unor experimente, pentru a recrea metoda vikingă de reducere directă și prelucrare a metalului feros.

În cel de-al doilea capitol sunt prezentate etapele cercetării în domeniul metalurgiei fierului în Suedia, Danemarca, Norvegia, Islanda, Finlanda, în Europa, Africa și în restul lumii. Astfel, se poate afirma că în țările Scandinaviei s-a realizat cu succes descoperirea și localizarea exactă a monumentelor vechi și a siturilor arheologice, în care s-au conservat relativ bine cuptoarele, precum și gropile de minereu și zgură. În același timp, rezultate bune s-au obținut și în Europa, prin săpături și analize arheometalurgice, în Africa, prin cercetările etnografice și studiile antropologice, în Asia Mică, prin investigarea minuțioasă a informațiilor provenite din documentele scrise vechi, iar în restul Asiei, ca și în Rusia, prin experimentele metalografice.

În capitolul al III-lea al lucrării, Englund recurge la o analiză minuțioasă a surselor literare timpurii, începând cu nordicele „saga” și terminând cu referirile scriitorilor medievali și moderni, din secolele XIII–XVIII. Lucrări ale unor specialiști, oameni de cultură și știință, scrieri ale călugărilor și preoților medievali, jurnale de călătorie sau scurte descrieri ale unor zone geografice, cu specificul lor social, economic, cultural, politic și militar, aceste mărturii ale vechilor îndeletniciri umane au fost investigate de către autor din două motive principale:

a) textele întrunesc condițiile esențiale pentru a crea o terminologie adecvată.

b) textele oferă informații prețioase pentru reconstituirea unor instalații specifice metalurgiei fierului, mai ales când acestea vin să rezolve probleme cu privire la detalii semnificative, pe care săpăturile propriu-zise nu le-a rezolvat și care permit înțelegerea diferitelor procese, etape, evoluții, de-a lungul forjării și prelucrării fierului.

În continuare (capitolul IV), autorul definește câmpul cercetării și precizează aria investigată, ce își are baza în teritoriul așezărilor Tranemo și Orsås (provincia Kind, situat la aproximativ 100 km ESE de orașul Göteborg). Rezultatele obținute în urma ridicărilor topografice din jurisdicția districtului Kind au fost publicate în studii și scurte monografii locale, fiind însoțite de informațiile investigațiilor arheologice (începând cu anul 1984, acestea sunt organizate de *The National Heritage Board*,

din Suedia). Echipa de specialiști, condusă de prof. dr. Englund, a analizat siturile arheologice (din zona geografică amintită) în care s-au păstrat gropile de mangan, grămezile de zgură, resturi de minereu de fier, rămășițe ale cuptoarelor (pietre, mortarul care căptușea cuptorul, groapa etc.), minele utilizate pentru extragerea minereului feros, resturi de cărbuni de mină, gropile de extragere, depozitele naturale de minereu, porțiuni întregi cu minereu ars, gropile de forjare, pietrele de nicovală, resturile de zgură rezultată în urma forjării etc. Bazându-se pe informațiile desprinse în urma acestor investigații, autorul a recurs la unele clasificări a cuptoarelor și a tipurilor de zgură rezultată în urma forjării. Cunoașterea proceselor și operațiunilor specifice metalurgiei fierului a creat posibilitatea datării acestor cuptoare prin intermediul analizei comparative.

Conținutul capitolului al V-lea este, inițial, o reluare a unor criterii de clasificare și operare a zgurei reducătoare și a cuptoarelor de prelucrare și forjare a fierului publicate anterior. Autorul recunoaște că aceste sisteme morfologice și tipologice au fost deja elaborate, iar o nouă clasificare este dificil de realizat. Utilizatorii acestor sisteme nu au înțeles însă intențiile și limitele tehnice și profesionale ale vechilor metalurgiști, modul de construire și de funcționare a cuptoarelor în trecut. Aceste disfuncționalități informaționale și de înțelegere au condus la interpretări nerealiste și ridicole. Astfel, unul din scopurile fundamentale ale acestei dizertații a fost acela de a oferi informații veridice asupra evoluției tipurilor de cuptoare, în timp, asupra modului de funcționare a acestora și asupra rolului factorilor utilizatori în procesul tehnologic de obținere a lingourilor și a pieselor din fier. De aceea, realizarea etapelor operaționale de reducere directă, forjare și prelucrare a fierului, analiza și clasificarea cuptoarelor și a tipurilor de zgură rezultate în urma acestor procese au reprezentat punctele importante ale activității de cercetare.

Capitolul al VI-lea încheie practic această lucrare. Englund prezintă rezumativ evoluția metalurgiei fierului, în timp și spațiu, de-a lungul a 3000 de ani de activitate, de progrese și regrese în tehnica și tehnologia producerii metalului feros.

Dacă în epoca fierului timpuriu (400 î.Chr.–500 d.Chr.), această activitate implica un personal de 40-50 de specialiști (specialiști în reducerea directă a minereului, forjori, fierari, topitori, ucenici-asistenți, mineri, lucrători care se ocupau cu încărcarea, descărcarea și curățarea cuptoarelor) și o perioadă relativ lungă (trei zile și trei nopți pentru o singură șarjă, topire), în perioada fierului târziu (secolele XIII–XIX), se observă o evoluție a mijloacelor tehnologice și tehnice de producție și o mai bună specializare a muncii. Acum, un muncitor-fermier (proprietar de pământuri și de atelier de metalurgie), împreună cu fiii săi, realizează toate operațiunile ce țin de prelucrarea fierului, iar durata unei singure topiri s-a restrâns de la câteva zile, la câteva ore (4-5 ore).

Astfel, aproape 3000 de ani de prelucrare a fierului implică numeroase schimbări în tehnica de reducere a minereului, în *design*-ul cuptoarelor și a întregii instalații, în ceea ce privește mărimea și dimensiunile așa-numitelor „bloomerii” și a cuptoarelor reducătoare, în volumul producțiilor și a direcțiilor de comercializare ale acestora, privind tipul surselor de alimentare și a minereului, organizarea muncii și a etapelor ei etc.

În cel de-al VII-lea capitol al dizertației, autorul realizează un rezumat al celor prezentate în capitolele anterioare, punctând pas cu pas scopul și analiza fiecărui obiectiv al activității de cercetare întreprinse în cadrul unui colectiv de specialiști și cercetători nordici, de-a lungul unor zeci de experimente și proiecte derulate în perioada 1989–1995.

Lucrarea profesorului dr. Lars-Erik Englund se adresează specialiștilor în domeniul istoriei și arheometalurgiei fierului. Cartea s-a bucurat de un real succes în mediile de specialitate din Europa și nu numai, deoarece vine să definească și să rezolve dificultăți de natură lingvistică, terminologică, tehnică și tehnologică, științifică, arheologică și istorică privind evoluția prelucrării fierului la nordici.

Dacă, anterior, cercetătorii și-au bazat discuțiile lor pe concepții simplificate, unde cunoașterea proceselor de reducere a fierului nu reprezenta centrul cercetării, cunoștințele noi, obținute și probate de numeroase

experimente, vor contribui, într-un viitor apropiat, la crearea unei baze de cercetare, nu numai pentru specialiștii în domeniul arheo-metalurgiei, ci și pentru arheologi.

Autorul a fost obligat să reconsidere limbajul de specialitate uzitat până în acest moment, precum și criteriile de clasificare declarate, de la început, nemotivate, insuficiente și dificil de utilizat. Totodată, a deprins metoda de a folosi cu spirit critic și obiectiv informația documentului scris, interpretarea rezultatelor arheologice etc.

Lucrarea se bucură de o grafică excelentă, informația bogată fiind însoțită, de cele mai multe ori, de o ilustrație necesară, bine executată, argumentată și explicată în limba suedeză și engleză.

Textul, ilustrațiile, bogatul rezumat în limba engleză, bibliografia problematicii reactualizată și sistemul de clasificare, interpretare și analizare a rezultatelor obținute pot fi utilizate ușor de către cercetătorii problematicii. În același timp, poate să reprezinte un model util de lucru pentru specialiștii români, în vederea realizării, pe baza unei metodologii identice sau apropiate, a unei lucrări cuprinzătoare cu privire la evoluția metalurgiei fierului, în spațiul carpato-danubiano-pontic, de-a lungul a mai bine de 2500 de ani.

GEORGE BILAVSCHI

LIVIA BUZOIANU, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (secolele VII–IV a.Chr.)*, 2001, Constanța, Edit. Ovidius University Press, 370 p. + 7 pl.

Un demers precum cel din lucrarea de față are întotdeauna loc în literatura de specialitate de vreme ce conturează și apoi aprofundează o temă absolut necesară: evoluția, într-o corelare directă, a civilizațiilor apărute și dezvoltate aici în secvența de timp menționată. Grecii de la Marea Neagră au stat în atenția cercetătorilor de foarte mult timp, dar se impunea o tratare concentrată a fenomenului grecesc aflat permanent într-o relație dinamică cu autohtonii, fapt care reiese cel mai clar din lucrarea în discuție.

Volumul cuprinde, în cele peste 300 de pagini de text, la care se adaugă anexe, abrevieri, un rezumat în limba franceză, și hărți, numeroase opinii pertinente demonstrate sau verificate chiar de către autoare. Totuși aceasta nu se hazardază în emiterea unor „judecăți de valoare” ușor atacabile în situațiile care impun o mai aprofundată cercetare.

Capitolele analizează sistematic izvoarele literare antice, ce conțin referiri la cadrul istorico-geografic, populații, elemente ale mediului cultural local și colonizarea spațiului vest-pontic, din secolele VII–IV a.Chr.

Primul subcapitol al capitolului I (*Izvoarele literare și Pontul Stâng*), care a necesitat, suntem siguri, vaste cunoștințe lingvistice, dar și o muncă migăloasă, este bine apreciat

chiar și de către unul dintre cei mai buni cunosători ai realităților perioadei și locului, dl. Alexandru Suceveanu, care-i face lucrării o foarte bună diagnosticare chiar în prefață. Aici se evocă fragmentar sau integral pasajele antice care fac referire la elementele geografice din Dobrogea cu o privire critică din partea autoarei și cu intervenții utile la momentele potrivite. Meritorie este, de asemenea, compararea mai multor traduceri de texte antice. Mulți specialiști, necunosători ai limbii grecești antice, lucrează bazați fiind doar pe traducerea singulară pe care o furnizează traducătorul unei ediții. Ca un singur exemplu poate fi evocată situația unui pasaj din Herodot IV, 99, care prezintă limitele Traciei, cu reperele Sciția și Pontul Euxin. Istrul este astfel granița dintre traci și sciți, locul de unde începe Sciția veche. Un pasaj corupt din textul original a dus la două accepții întâlnite în literatura de specialitate, una în *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I, București, 1964, p. 51 și nota 64 și cealaltă în Herodot, *Istorie*, I, București, 1961, traducere A. Piatkowski (c. I și III) și Felicia Vanț-Ștef (c. II și IV), p. 347 și nota 396. În continuare găsim structurate primele mențiuni ale Istrului la Hesiod (*Theog.*, V. 339), apoi la Simonide din Ceos (fr. 114 (64)), Hecateu, Eschil (fr. 73 și 155), Pindar (*Olimp*, III, 17) și

Sofocle (*Oedip rege*, 1227). Ele sunt completate de informațiile despre Thracia din perioada autonomă în care era inclusă și Dobrogea furnizate de Herodot (*Istorie*, IV, 89, 99), Scylax din Carianda, (fr. 67, 68), Pomponius Mela (*De chronographia*, I, 3, 18), Plinius cel Bătrân (*Naturalis Historia*, IV, 11) și Solinus ca și de informațiile despre Sciția la Herodot (IV, 47, 48, 49, 99, 100, 101, 104 -107, 119, 125) și Strabon (*Geogr.* VII, 4, 5; 5,12).

Relatările sunt consistente și în definirea Pontului Stâng, surprinzând diferențiat tradiția greacă și cea romană în legătură cu gurile Dunării și insula Peuce. Sursele literare sunt destul de generoase și în ceea ce privește populațiile și triburile trăitoare în zonă. Prezența tracilor este cel mai bine ilustrată în izvoarele scrise precum Herodot (V, 3; VII, 75), Thucydides (*Ist.* II, 96, 1), Hecateu (fr. 170-171), Hellanicos (*Barbarica*, fr. 73), Philarchos, XII, 51, Pseudo-Scymnos (v. 746-750), Ephoros (fr. 158(78)) Dionysios Periegetul (*Periegesis*, 322-324), Artemidor din Dolchi, Strabon (*Geogr.* VII, 3, 2; 3, 13), pentru a amintim doar câteva. De asemenea, sciții apar menționați în izvoare din secolul VI a.Chr. până târziu în era creștină. Grecii s-au aflat de asemenea în centrul interesului scriitorilor antici cu toate că numărul informațiilor este mai mic probabil din simplul motiv, surprins și în lucrarea de față, că scriitorii greci nu considerau necesar să scrie despre ei înșiși, ci speculau doar elementele de noutate și identificau personajele, singulare sau colective, interesante pentru epoca lor.

Cadrul istoric zugrăvit de autoare prin prisma izvoarelor scrise este unul destul de complet și relatarea evenimentelor este făcută cu minuțiozitate. După o relatare amănunțită a expediției lui Darius din 514 a.Chr. împotriva sciților, ca o acțiune pregătitoare în perspectiva cuceririi Greciei după părerea noastră (în lucrare se enunță și alte posibile scenarii), se evocă dominația ateniană în zona vest-pontică, având drept instrument pe odrizi, cei care au fondat un puternic stat în centrul Bulgariei actuale. Dominația Atenei în zonă prin intermediul ligii de la Delos a dus la modificarea formei de guvernare în zonă (se impune democrația), fapt petrecut în contextul celebrei expediții a lui Pericle în zona Pontului în 449-448 a.Chr. În liga delio-attică au intrat cu siguranță și cetățile vest-pontice. Situația Callatisului este cunoscută, iar Histria, se presupune, de asemenea, că a fost membră a acestei ligi.

Izvoarele sunt parcimonioase în privința perioadei de până la conflictul dintre Filip al II-lea și Atheas (339), eveniment care constituie și limita cronologică cadrului istoric prezentat de autoare.

Capitolul al II-lea al lucrării are ca obiect de studiu manifestările culturilor arheologice locale specifice Hallstattul-timpuriu și mijlociu din Dobrogea, respectiv cultura Babadag, cu fazele sale I, II pentru Hallstattul timpuriu, III, cu două etape, pentru Hallstattul târziu, ca și urmele răzlețe ale culturii Basarabi. Pentru

fiecare perioadă și etapă a culturilor menționate autoarea recurge la descrieri care includ plasarea în timp și spațiu, caracteristici ale ceramicii, descoperiri ale urmelor arheologice din toate așezările investigate, fondul pe care s-a format, comparații cu manifestări culturale contemporane din alte regiuni, integrarea în complexe culturale mai largi etc. O temă interesantă pusă în discuție este cea relativ la prezența sporadică a elementelor Basarabi în Dobrogea. Polemica s-a iscat pornindu-se de la părerile, de altfel avizate, conform cărora: 1. Puținele urme arheologice, respectiv doar ceramică, identificate în Dobrogea ar fi fost aduse, deci sunt ne semnificative pentru o manifestare stabilă a acestei culturi aici (după S. Morintz) sau 2. Se poate demonstra chiar existența unor așezări de tip Basarabi în Dobrogea, deci și acest spațiu a fost ocupat de purtătorii acestei culturi (Al. Vulpe). În acest context, în lucrare se oferă o soluție de compromis conform căreia există posibilitatea ca doar pe linia Dunării să fi existat o coabitare între comunități Babadag III și comunități Basarabi. Aici ar fi fost foarte utilă o reprezentare a ceramicii pentru că s-ar fi putut observa asemănări și deosebiri între tipuri Basarabi și Babadag III din stațiuni arheologice precum Rasova mai ales că numeroase materiale nu au fost încă bine categorisite. Considerăm ca fiind o scăpare pardonabilă și care ține probabil de economia de spațiu publicabil lipsa oricărei reprezentări ceramice dintr-un volum care își bazează numeroase concluzii pe materialul ceramic, de altfel foarte bine structurat teoretic.

Pentru Hallstatt-ul mijlociu dobrogean sunt identificate cu trimeri exacte așezările fortificate, așezările deschise, necropolele, locuințele și amenajările, precum și formele ceramice. Aici, ca și mai departe, formația arheologică a autoarei iese în evidență. Ar fi fost însă necesar, după părerea noastră, ca inventarul pe care l-a făcut autoarea să fi fost completat de imagini și desene.

Capitolul al III-lea are în vedere urmărirea interferențelor, în special de natură materială, dintre societatea autohtonă, care trece acum la a doua perioadă a epocii fierului, Latène și alogeni. Un rol important se pare că l-au jucat elementele sud-tracice sau odrice care au favorizat, pe de-o parte întârzierea factorului scitic în zona Dunării de Jos, iar pe de altă parte au ușurat „altoirea eficace pe rădăcinile hallstattiene locale a civilizației grecești” și a elementelor de cultură sud-tracică mai avansată” așa cum afirma I. Nestor citat chiar în lucrarea de față. Componenta grecească a acestei relații regionale este surprinsă doar din perspectiva sa materială și constituie un subiect incitant. Se pune în discuție, de exemplu, și se analizează pe baza materialului arheologic, mult mai consistent pentru secolele VI–IV a.Chr., dacă doar aristocrația locală a avut contacte susținute cu elementele grecești sau o pătură mai largă a societății indigene.

Și sciții reprezintă pentru regiunea vest-pontică un factor extrem de important surprins mai ales pe baza elementelor de cultură materială. Problema ce se dorește

rezolvată aici este cea a intensității contactului dintre geți și sciti în Dobrogea și, implicit, a prezenței efective sau doar sporadice a celor din urmă. Dacă a fost o prezență efectivă a acestor alogeni sau a fost vorba doar de o influență trecătoare sunt ipotezele care se vehiculează cel mai des în istoriografia noastră. Oricum primele mărturii de origine scitică se pot plasa încă în secolul al VI-lea a.Chr. dar este sigură prezența lor în Dobrogea doar în secolul IV a.Chr. La fel ca și în capitoul anterior și aici suntem puși în fața unei ample și bine structurate prezentări pe considerente arheologice a Hallstatt-ului târziu. Sunt înfățișate tipuri de așezări, necropole, caracteristici ale locuințelor, tipuri ceramice autohtone, nord-pontice și grecești, cu particularitățile lor și cu bibliografia aferentă în cataloage de ceramică. Interesantă și utilă ni se pare prezentarea pe tipuri și variante a ceramicii autohtone folosindu-se tipologiile specialiștilor în domeniu. Din acest capitol reiese o unitate normală, dar și specială a culturii materiale autohtone în spațiul dobrogean, având în vedere fondul anterior pe care Hallstatt-ul târziu s-a dezvoltat, precum și specificul zonei studiate, marcată de o dinamică și o diversitate culturală întâlnită doar în această zonă a spațiului nostru.

Capitoul al IV-lea, și cel mai amplu, tratează sistematic și detaliat coloniile grecești din Pontul Stâng. Excursul istoric făcut prin intermediul izvoarelor scrise ce menționează fenomenul colonizării grecești la Marea Neagră, întregit de ampla bibliografie românească și străină relativ la problemă este urmat de enunțarea ipotezelor verificate și care s-au fixat în istoriografie.

Avem îndoieli asupra opiniei exprimate care estimează că dezvoltarea economică, în speță comerțul, nu a fost cauza ci consecința colonizării (p. 199). Anterior se precizează că mișcarea colonizatoare, coordonată de aristocrația gentilică, urmarea dezvoltarea expansiunii comerciale (p. 197). De altfel ni se pare absolut normal ca alegerea unei poziții strategice și a unor posibilități de dezvoltare economică să fie principalele obiective urmărite de coloniști. La o privire atentă toate aceste motive se implică reciproc și nu credem că greșim dacă percepem fenomenul colonizării ca rezultatul acțiunii unui complex indisolubil de factori.

Modalitatea de realizare a acestor țeluri este diferită de la un grup etnic la altul cu toate că excepțiile sunt și ele prezente. Dacă ionenii au fost adepții colonizării pașnice dorienii preferau varianta agresivă ca în cazul Heracleei Pontice și a Chersonesului.

Momentul întemeierii coloniilor corespunde în regiunea vest-pontică cu sfârșitul Hallstatt-ului mijlociu. Nici o colonie, cel puțin milesiană, nu s-a așezat pe locul unei comunități locale, fiind tot mai veridică ipoteza stabilirii în zonă pe baze contractuale în raport cu autohtonii, situație care implica mai multe componente. Evocarea izvoarelor istorice care fac referire la întemeiere (Pseudo-Scymnos și Eusebios) este completată de o raportare a situației cronologice la coloniile grecești din Propontida

și Pontul Euxin. În continuare sunt relatate, oarecum premeditat, elementele care demonstrează unitatea și capacitatea de integrare în *koinon*-ul civilizației grecești a coloniilor vest-pontice. Unitatea lumii grecești este sugerată și apoi surprinsă în cultele religioase care cunoșteau o răspândire relativ uniformă în coloniile ioniene și doriene. Chiar preluarea calendarului specific metropolelor și tipului de organizare tribală reflectă existența unor relații coerente și stabile între colonii și metropole. Deosebirile dintre acestea intervin în cazul instituțiilor și magistraturilor. Credem că în același context ar fi fost folositor de intuit și situații în care interesele unor cetăți de origini diferite se situau deasupra intereselor cetăților de aceeași origine, iar realitățile economice predominau în fața unor atitudini fraterne.

În continuare se prezintă, mai ales pe baza materialului de la Histria, situația stratigrafiei corespunzătoare secolelor VII (VI)–IV a.Chr. din zona vest – pontică. Referiri se fac însă și la situațiile întâlnite la Tomis, Argamum, Tariverde, Nuntași și Vișină unde, atât cât permite materialul descoperit, se poate face o evaluare a succesiunii straturilor cu o tratare specială a celui arhaic. Sesizăm și aici necesitatea unui plan detaliat care să surprindă diferențierea cronologică între straturile surprinse la Histria, reperul acestui subcapitol, și celelalte așezări unde s-au identificat arheologic niveluri arhaice cu toate că se precizează că există carențe de interpretare. Oricum, planul general de săpături în stratul arhaic de la Histria prezentat în acest volum are menirea de a compara situațiile existente în puncte diferite studiate în cetatea milesiană.

Structura lucrării impune tratarea în continuare a vieții materiale în mediul colonial. Locuințele mai dau încă naștere la controverse, în sensul că atribuirea unui anumit tip autohtonilor (bordeul) și a unui alt tip (de suprafață) grecilor nu se verifică în totalitate pe teren.

Categorisirea ceramicii grecești este binevenită, după părerea noastră, și în lucrarea de față pentru că demonstrează o dată în plus diversitatea sa în zonă, importanța ca și centrele importatoare, producătoare și apoi exportatoare a cetăților grecești de la Marea Neagră. Se pot surprinde, de asemenea, fluctuațiile în dezvoltarea cetăților grecești.

Analiza materialului epigrafic de la Histria și Callatis din perspectiva onomasticii aduce o foarte utilă expunere-anexă a antroponimelor grecești identificate în inscripțiile din cele două cetăți dar și în cele de la sud de Callatis. Aceasta este completată de o altă anexă ce cuprinde inventarul premonetar (vârfuri de săgeți de bronz) și monetar (monedele de bronz cu roata, monede histriene de argint și monede străine). Reținem că circulația monetară din secolele VI–IV a.Chr. a stat sub semnul importanței centrului de la Histria în umbră căruia au evoluat atât Orgame cât și Tomis.

Calitățile de clasicist ale autoarei reies convingător din redarea corectă în anexe a divinităților din cetățile

grecești din Pontul Euxin în secolele VI–I a.Chr., a magistraturilor publice în cetățile pontice și a antroponimelor grecești din inscripțiile coloniilor vest-pontice.

Ultimul capitol, al V-lea, este consacrat, așa cum este firesc, concluziilor. Cu același talent didactic autoarea reușește să surprindă, concentrat, principalele puncte atinse pe parcursul lucrării și sugerează ceea ce se impune a se face în continuare pentru aprofundarea temei cercetate.

Așadar, lucrarea *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII–IV a.Chr.)* se înscrie prin modalitatea de

concepere, profesionist și minuțios documentată, în rândul lucrărilor de specialitate care sunt utile atât specialiștilor în domeniul istoriei arhaice grecești și autohtone dar și celor aflați la începutul carierei în acest domeniu sau ca o sursă folositoare celor interesați de spectaculos, de îmbogățirea culturii generale. Subiectele–tintă sunt atât de numeroase pentru că profesionalismul autoarei a impus mai multe trepte de abordare a problemelor-obiectiv din volumul de față, perceptibile diferențiat.

DAN APARASCHIVEI

MIRCEA IGNAT, *Dacii liberi din Moldova – Contribuții arheologice – Necropolele de la Podeni și Zvoriștea*, Editura Helios, Iași, 1999, 184 p.

Această lucrare reunește câteva capitole din teza de doctorat susținută de Mircea Ignat în 1986. Lucrarea își propune să studieze câteva aspecte privind arheologia dacilor liberi din Moldova pe baza rezultatelor investigațiilor arheologice din două necropole: una identificată și cercetată parțial la Podeni și cealaltă săpată integral la Zvoriștea, ambele plasate în nord-vestul Moldovei. Necropola de la Podeni se află situată în satul Bunești, județul Suceava, iar cea de la Zvoriștea, tot în județul Suceava. Cele două necropole aparțin culturii Poienești, creată de dacii liberi. Analiza arheologică a celor două cimitire a scos la iveală trăsături comune, dar și distincte. Așa cum mărturisește autorul, acesta nu și-a propus realizarea unei monografii asupra culturii și istoriei dacilor liberi, ci doar o prezentare a celor două necropole, care aduc informații noi, deosebite. Înainte de a prezenta cele două necropole, autorul face o prezentare a descoperirilor arheologice din regiunile învecinate din nordul Moldovei: așezări dacice, cum este cea de la Cucorâni–„Medeleni”, necropole dacice, cum este cea de la Stânca, descoperirile numismatice, precum și vestigii aparținând unor populații alogene, dintre care se remarcă mormintele de înhumatie sarmatice.

În ceea ce privește necropola de la Podeni, este descrisă poziția sa topografică, planul general al necropolei, din care putem observa că nu a fost cercetată decât în proporție de 30%, fiind descoperite 34 morminte de incinerare.

Necropola de la Zvoriștea: este prezentată structura stratigrafică, observându-se succesiunea mai multor epoci istorice, cele mai numeroase morminte aparținând epocii Latène, dar și evului mediu (secolele XIV–XVI). Necropola de la Zvoriștea cuprinde 93 de morminte de incinerare, dar se poate să fi fost mult mai multe, căci

necropola a suferit două mari distrugerii (în evul mediu și în 1967).

Ritul funerar practicat la Podeni și Zvoriștea a scos la iveală patru tipuri de morminte:

- morminte cu resturi cinerare depuse în urne;
- morminte cu resturi cinerare depuse în gropi simple;
- morminte în care oasele incinerate și fragmentele ceramice arse sunt depuse, amestecate în gropi simple;
- morminte în care oasele incinerate sunt așezate în gropi și acoperite cu fragmente ceramice.

Este prezentat în amănunt inventarul funerar al celor două necropole: ceramică, obiecte de îmbrăcăminte, obiecte meșteșugărești, obiecte de podoabă.

Încadrarea cronologică a celor două necropole se realizează prin analiza stratigrafică a săpăturilor arheologice și prin comparație cu alte arii culturale.

Structura lucrării exemplifică prezentarea datelor menționate, pe scurt, anterior – astfel în primul capitol se face o prezentare a așezărilor și necropolelor dacice din nordul Moldovei, datând din secolele II–III p.Chr.; al doilea capitol cuprinde o prezentare a necropolelor de la Podeni și Zvoriștea, capitolul al III-lea este dedicat interpretării ritului și ritualului funerar din cele două necropole; capitolul IV prezintă inventarul funerar și, în sfârșit, capitolul V cuprinde interpretările privind cronologia celor două necropole, cu o privire mai amplă asupra legăturilor dintre aspectul Poienești și alte zone culturale.

De menționat este faptul că lucrarea cuprinde numeroase planșe și hărți.

Încheierea lucrării avertizează cititorul asupra faptului că problema prezentată nu a fost prezentată exhaustiv, formularea unor noi teorii fiind oricând posibilă.

ALINA IFRIM

MARIA BĂRBULESCU, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I–III p.Chr.)*, Constanța, 2001, 384 p. din care 50 p. imagini și planuri

Lucrarea de față se înscrie cu succes în aria sintezelor care completează imaginea Dobrogei romane. Ea contribuie fără îndoială la soluționarea sau problematizarea unor concepte și concepții noi și încearcă o revizuire a vechilor opinii.

Elaborată în patru capitole la care se adaugă o introducere istoriografică relativ la problema așezărilor rurale din Dobrogea romană în secolele I–III p.Chr. și apoi un inventar al descoperirilor din mediul rural din Dobrogea primelor secole ale erei creștine, lucrarea se

bazează pe un bogat material prezentat în ilustrațiile de la sfârșitul volumului.

Ca orice lucrare științifică de calitate are un rezumat într-o limbă de circulație internațională, respectiv în limba franceză, dar, din păcate, nu prezintă o listă de indici care, credem noi, s-ar fi dovedit foarte utilă în contextul în care termenii utilizați și locațiile diverse amintite ar fi trebuit identificate și pe această cale. Acest aspect nu întinează în nici un mod meritul lucrării în cauză, care se remarcă printr-o foarte documentată și completă abordare a tematicii propuse.

Capitolul întâi, *Organizarea administrativă*, face referire la unitățile juridico-administrative de pe teritoriul Dobrogei. Sunt prezentate sistematic zonele rurale ale orașelor grecești de pe litoral și apoi ale orașelor de tip roman de pe *limes*-ul dunărean al Dobrogei dar și cele două centre importante din centrul Dobrogei, Tropaeum Traiani și Ibdia.

Pentru fiecare în parte se face o amănunțită radiografiere bazată pe izvoarele istorice, literare, pe izvoarele arheologice și numismatice, epigrafice, cu referiri bibliografice exhaustive și cu o conștiinciozitate a detaliilor demnă de invidiat.

Sunt puse în discuție numeroase probleme care nu cunosc încă unanimitatea de opinii în rândul cercetătorilor, lăsând deschisă calea către noi ipoteze acolo unde este cazul sau corectând părerile învechite.

Pentru teritoriul histrian este din nou dezbătută problema hotărniciei consulului M. Laberius Maximus din 25 octombrie 100 p. Chr. care este pusă în legătură directă cu statutul probabil al acestei *civitas peregrina* și anume acela de *civitas stipendiaria*. Păreri lui V. Pârvan și P. Nicorescu sunt completate cu părerea mai recentă a lui Alexandru Avram, o părere, de altfel, foarte pertinentă.

Atât în *territorium civitatis Histriae*, cât și în unitatea administrativă autonomă *regio Histriae* care se regăsește în 5 inscripții, sunt consemnate satele, locuitorii lor, *veterani et cives Romani* alături de alți conlocuitori ca *Bessi consistentes* (în cazul *vicus Quintionis*) sau *Lai consistentes* (în *vicus Secundini*), cu magistrații care se găseau în fruntea lor (*magister vici* și *quaestores*).

În teritoriul propriu-zis al cetății, *χόρα*, sunt studiate, pe baza cercetărilor arheologice întreprinse și a lucrărilor avute la dispoziție, așezările rurale, cu precădere cele de la Fântânele, Cogeaalac, Istria (Caranasuf), Tariverde, Vadu.

În teritoriul Tomisului, *civitas libera et immunes*, care a căpătat titlul de Metropolă a Pontului Stâng, și despre a cărui hotărnicie nu cunoaștem mare lucru, sunt identificați numeroși *vici*, dovadă a unei intense vieți rurale și în districtul amintit ca și în cel precedent. *Vicus Muca...* avea o comunitate de *cives Romani et Lai consistentes*. În fruntea acesteia erau 2 *magistri*. *Vicus Sc[apt]ia* se adaugă unui *vicus Celeris* ipotetic plasat în teritoriul Tomisului. *Vicus Clementiani* sau *Clementianensis* este plasat la Mihail Kogălniceanu fără a avea însă certitudinea unei locații sigure. Veteranii sunt

întâlniți în acest teritoriu mai mult izolat decât în comunități organizate, cel puțin în actualul stadiu de cunoaștere a izvoarelor.

Autoarea încearcă, pe baza argumentelor științifice, geografice, istorico-arheologice și logice să traseze cu aproximație limitele teritoriului tomitan. Folosește pentru aceasta mai ales descoperirile arheologice edite, sau caută și prezintă într-un mod satisfăcător documente inedite.

Sunt consemnate cu precizie toate obiectele descoperite în fermele din zona rurală a cetății grecești, cu trimiteri pertinente la lucrări ce s-au ocupat în detaliu de acest subiect.

Pentru a se forma o opinie legată de bibliografia utilizată, consemnăm doar utilizarea pentru primul capitol a aproape 1400 de note.

Teritoriul callatian relevă aspecte strict economice, care confereau atât cetății cât și *χόρα* mai multe avantaje și o poziție privilegiată. Hotărnicia callatiană, păstrată în cinci fragmente, se pare că s-a făcut în timpul lui Traian. Autoarea trasează și în cazul acestui oraș limitele teritoriului său. Aici, în așezările rurale de la Costinești, Pescari, 23 August (*vicus Amlaidina*), dar și în alte zone sunt consemnate urmele arheologice care atestă o intensă și vastă locuire romană timpurie.

Despre teritoriul cetății grecești Argamum știm că se învecina cu teritoriul histrian, așa cum ne relatează hotărnicia Histriei de la anul 100 p. Chr., dar informațiile despre acest spațiu sunt destul de vagi iar cercetările în plină desfășurare.

După evocarea caracteristicilor administrative ale cetăților peregrine și ale așezărilor rurale din teritoriile lor sunt puse în discuție așezările romane cu statut preorășenesc sau municipal începând cu colțul de N-E al Dobrogei romane.

La Murighiol (probabil anticul Halmyris; consemnat ca un *vicus classicorum*) se găseau *cives Romani consistentes*, deci o comunitate de cetățeni romani așezați aici și organizați probabil după un sistem premunicipal. Alături de urmele romane evidente se întâlnesc și habitate autohtone stabile pe parcursul mai multor secole precum cel de la Enisala.

Teritoriul orașului Aegyssus, așezare consemnată și de poetul roman Ovidius, are un bogat material arheologic care nu face imposibilă descoperirea în viitor a unui statut de *municipium* pentru acest oraș. Totuși, asemănările care se pot face cu tipurile de comunități de pe *limes*-ul Dunării de Jos, de altfel duble comunități de *civitates* autohtone și *canabae/vici* romane a căror sinteză a dus la apariția orașelor de tip roman, face posibilă avansarea orașului Aegyssus.

Tot aici apare și un *dec(urio) ter(ri)torii A[eg]ensis*] care demonstrează o organizare administrativă proprie a teritoriului.

Pentru Noviodunum situația a devenit oarecum clară după descoperirea la Dinogetia a inscripției care demonstrează că centrul *classis Flavia Moesica* era un

municipium. Și aici se poate consemna organizarea autonomă a teritoriului care era condus de *magistri, quinquennales, decuriones* și un *ordo*.

Se pot determina pe baza descoperirilor din așezările rurale din teritoriul acesta și faptul că numeroase așezări autohtone getice s-au transformat în *vici* care, pe lângă îndeletnicirile tradiționale au fost antrenate și în circuitul de valori materiale și spirituale romane.

Nu se fac referiri importante la teritoriul și cetatea Dinogetia. Pentru Arrubium se constată dualitatea de locuire consemnată în celelalte așezări dunărene. Trebuie făcută precizarea suplimentară că astfel de organizări urbane mai întâlnim și pe *limes*-ul renan fapt care ne determină să credem că era o formulă de integrare în lumea romană a autohtonilor caracteristică anumitor zone de importanță strategică deosebită pentru Imperiu.

Cel mai clar reiese acest tip de locuire în cetatea de la Troesmis, *municipium* care a avut un *teritorium* care includea și *prata legionis* pentru legiunea ce o găzduia înainte de a căpăta statutul municipal (167 p.Chr.). Atât așezarea civilă locuită de *cives Romani Troesmi consistentes* cât și canabele de legiune aveau magistraturi separate cum demonstrează funcțiile deținute de *Licinius Clemens* și anume *q(uin)q(ue)nnalis*, *[c]anab(ensium) et dec(urio) Troes(ensium)*. Așezările rurale de aici sunt destul de consistente atât numeric dar și prin bogăția lor materială. Elementele getice nu sunt nici ele absente.

Trecând către Vest, este analizat teritoriul Ibidei (Slava Rusă). Destul de puțin explorate, atât cetatea cât și teritoriul aferent pot oferi câteva răspunsuri importante la unele probleme ce țin de organizarea rurală. Existența unui *vicus Novus* la Babadag, cu magistrații ce se găseau în fruntea sa mai necesită cercetări. Mai certă este plasarea unui *vicus Petra* la Camēna, la 4 km de Slava.

Beroe, ca și Cius aveau fiecare un teritoriu separat în care este semnalată o locuire intensă.

La Cărsium, o așezare getică mult anterioară venirii romanilor s-a descoperit o cantitate mare de material ceramic (cca. 40%) care coexistă cu cel roman. De altfel așezarea menționată s-a dovedit a fi un important centru militar, sediu al mai multor unități auxiliare și, probabil, chiar o *statio* a flotei dunărene. Materialul roman (60%) cuprindea obiecte de import, opaițe, monede.

Teritoriul capidavens mai trebuie cercetat, de asemenea, pentru a se emite concluzii certe. Oricum, centrul său, Capidava, se afla la răscrucea drumului ce urma Dunărea cu cel ce venea din Dacia, pe Valea Ialomiței, înspre Dobrogea. Statutul său juridic este controversat. *Territorium*-ul, care era condus de *quinquennales*, magistrați cu sarcini asemănătoare celor municipale, nu se cunoaște cât era de întins. *Vicus Ulmetum* este cel mai reprezentativ din acest teritoriu, aici locuind o importantă comunitate de *c(ives) R(omani) et Bessi consistentes*.

Sucidava a fost centrul mai multor unități auxiliare care au staționat în Dobrogea pe parcursul primelor secole ale erei creștine, fapt dovedit de atestarea consistentă a veteranilor.

Tropaeum Traiani, orașul care s-a ridicat la inițiativa împăratului Traian, promovat la statutul de *municipium* în momentul inaugurării sau poate mai târziu, dispunea de un *territorium* întins. Satele descoperite aici pe baza inscripțiilor ce amintesc de un *μαγιστράτος* sau a altor monumente ce atestă locuirea în comunități rurale nu pot fi însă delimitate cert în niște granițe fixe și precise. O atenție deosebită a fost acordată *civitas Ausdecensium*.

Pentru S-V Dobrogei, pe linia Dunării, remarcăm așezarea de la *Altinum* care, deși consemnată abia din secolul IV p. Chr. dispune de urme de locuire mult mai timpurii.

Și Sucidava (Izvoarele) beneficiază de un inventar imens în monede, fibule, statuete de bronz, plăci votive, reprezentări sculpturale și altele.

La Durostorum, devenit *Municipium Aurelium Durostorum* sub *Marcus Aurelius* sau *Caracalla* așezarea civilă și *canabae*-le demonstrează prin bogăția materialului găsit importanța centrului de producție, comercial și strategic.

Toate aceste așezări, fie ele grecești sau romane, dar care beneficiau de aportul consistent al elementelor getice autohtone, reflectă o viață deosebit de activă pe toate planurile; locuitorii de aici realizând în comun o civilizație romană sau romanizată prosperă, fără însă a vorbi de o reprimare totală a elementelor caracteristice populației neromane.

De altfel, populația rurală este tratată într-un capitol special, capitolul al II-lea.

După o trecere în revistă a izvoarelor literare ce au informații amănunțite sau doar sporadice despre autohtoni și celelalte populații conlocuitoare din viitoarea provincie Scythia Minor se face referire la monumentele epigrafice.

Ovidius, ca un cunoscător apropiat al realităților dobrogene de la începutul erei creștine, Strabon, geograful care a afirmat importanța Dunării și a Pontului pentru locuitorii zonelor riverane, dar și Pomponius Mela, Pliniu cel Bătrân, Ptolemeu reprezintă izvoare credibile în mare parte, dar care trebuie verificate și comparativ folosind alte categorii de izvoare care ne stau la dispoziție.

Inscripțiile sunt unele dintre cele mai obiective documente de care dispunem, pentru că reprezintă o sursă directă de informare. Autoarea face și o categorisire a acestor inscripții după repartizarea teritorială a locuitorilor și după perioadă.

Pentru fiecare teritoriu în parte, după schema tehnică întâlnită și în capitolul precedent, se tratează problema locuitorilor din teritoriile orașelor grecești și romane.

În teritoriul histrian romanii civili sau veterani organizați în *conventus civium Romanorum* conviețuiau cu *Bessi consistentes*, cu o situație juridică deosebită de cea a autohtonilor. Și în teritoriul tomitan se trec în revistă *nomina* întâlnite în inscripțiile din regiune cu toate corelațiile care se pot realiza pe această cale. Este

vorba aşadar de diferenţierile care se pot face între purtătorii de *tria nomina* care sunt cetăţeni romani cu certitudine dar poate şi cetăţeni latini aşa cum este demonstrat în literatura de specialitate (vezi Geza Alföldy, *Note sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'Empire romain*, în *Latomus*, XXV, 1, 1966, p. 37-57). Se pot emite ipoteze pe baza numelor şi în ceea ce priveşte apartenenţa categoriilor inferioare de locuitori, *peregrini* care nu au decât două nume, un *nomen* şi patronimul la genitiv. Numele greceşti ies mult mai bine în evidenţă ca şi cele ale comunităţii de *laei*. Demnă de menţionat este evocarea numelor compuse, semn al aculturaţiei. Sunt întâlnite astfel nume dăco-tracice, romano-tracice, greco-dacice şi greco-romane. În teritoriul callatian situaţia este un pic deosebită dat fiind faptul că inscripţiile de epocă romană sunt foarte puţine. Numele cetăţenilor sunt în special greceşti inspirate din istorie sau teofore (*Aelia Bendsi*).

În oraşele din N-E Dobrogei populaţia autohtonă este bine reprezentată încă din secolul I a. Chr.

Elementele romane, civile sau militare au în special *gentilia* imperiale precum *Claudius*, *Flavius*, *Aelius* dar şi *Valerius*, însă întâlnim şi persoane cu nume romane dar cu filiaţie greacă precum *Marcus Papirio Stratonis*.

În funcţie de prezenţa militară într-o zonă sau alta se poate consemna o înmulţire sau, dimpotrivă, o scădere a numărului de veterani.

Pentru oraşele de pe *limes* se consemnează o stratificare mai strictă în funcţie de poziţia acestora şi de rolul lor în zonă. Cele mai multe amănunte se cunosc de la Troesmis şi din teritoriul său. Este elocvent fie şi numărul de 160 de veterani ai legiunii V Macedonica cunoscuţi din inscripţii şi chiar dacă nu găsim decât în puţine cazuri locul de origine al acestora odată cu recrutarea locală care se aplica din secolul al II-lea devenea inutilă această precizare suplimentară despre un soldat. Se mai poate consemna prezenţa unui *vicus Carporum* în apropiere de Carsium ceea ce constituie o foarte interesantă dovadă a contactului pe care această populaţie dacică l-a avut cu Dobrogea. În teritoriul Sacidavei se observă diverse modificări ale antroponimelor ca aspect al procesului romanizator. Şi locuitorii teritoriului tropaeens sunt bine atestaţi în izvoare. În Sud-Vestul Dobrogei dominaţia romană se pare că nu a modificat radical componenţa etnică a ţinutului date fiind numeroasele mărturii indigene. În plus, un rol în romanizarea regiunii l-a avut legiunea XI Claudia care avea o rază de acţiune şi o influenţă deosebite.

În capitolul al III-lea este abordată viaţa economică a Dobrogei în perioada Principatului. În acest scop sunt prezentate condiţiile geografice în legătură directă cu clima şi solurile pe care aveau loc procesele agricole. În funcţie de acestea se pot stabili tipul de vegetaţie ca şi procesele tehnologice care se impuneau în cultivarea plantelor.

Izvoarele literare constituie pentru autoare principala sursă de informare pentru teritoriile cetăţilor din Dobrogea.

Aspecte ale problemei agrare sunt identificate şi din izvoarele epigrafice. Se pun în legătură în mod constructiv problemele politice şi de strategie regională cu utilitatea economică a zonei, ceea ce ni se pare absolut normal deoarece destinaţia unei provincii are strânsă legătură cu structura sa administrativ-juridică şi se aplică o tactică deosebită de la caz la caz din partea autorităţii centrale, după specificul local. Se emite chiar ipoteza, care nouă ni se pare foarte avizată şi realistă, că Dobrogea nu poate fi considerată un grânar cu toate că în unele zone, precum în teritoriul Callatisului, producţiile obţinute trebuie să fi fost apreciable.

Se face în continuare un foarte amănunţit inventar al obiectelor folosite în agricultură (pluguri, săpăligi, coşoare, cuţite, coase, instrumente de prelucrare a strugurilor, vehicule mici pentru transportul produselor).

Parcimonia informaţiilor izvoarelor despre relaţiile agrare în cetăţile vest pontice conduce spre o privire comparativă cu metropolele Greciei. Se presupune, aşadar, folosirea mâinii de lucru semidependente provenită din rândul indigenilor. Proprietăţile asupra solului variau în funcţie de statutul juridic al cetăţilor şi al locuitorilor acestora.

Pietrele de hotar reprezintă repere importante ale vieţii rurale. *Termini* marchează şi delimitează proprietăţile particulare.

Despre sclavi nu se ştiu prea multe dar se pare că nici aici, ca în tot Orientul Imperiului, nu au jucat un rol hotărâtor. Autoarea nu insistă prea mult asupra comerţului şi a organizării financiare a Dobrogei şi trece la examinarea circulaţiei monetare în aşezările rurale din Dobrogea romană (secolele I-III p. Chr.).

O foarte interesantă şi utilă catalogare a monedelor din aşezările rurale este făcută în acest subcapitol care actualizează rezultatele cercetărilor arheologice făcute în ultima vreme. Sunt prezentate tablele cu împărţatul în timpul căruia s-a emis respectiva monedă sau lot de monede, locul descoperirii, tipul monedei, numărul acestora.

După realizarea unui centralizator de monede romane ni se prezintă şi monedele imperiale greceşti.

În finalul listelor se consemnează localităţile rurale unde s-au făcut descoperirile monetare izolate din secolele I-III p. Chr.

Se constată, conform tabelor şi a listelor prezentate, o intensă circulaţie bănească în mediul civil şi pe pieţele locale fapt care certifică înflorirea economică în satele dobrogene.

Oricum şi perioada consemnată cunoaşte fluctuaţii. Mai precis se remarcă 4 faze de evoluţie. Prima (14 p. Chr.-96 p. Chr.) are în vedere împăraţii Iulio-Claudieni şi Flavieni, cea de-a doua (96 p. Chr.-192 p. Chr.) corespunde Antoninilor, a treia împăraţilor Severi

(193 p.Chr.–235 p.Chr.) pentru ca în cea de-a patra să fie reprezentată împărăția anarhiei militare.

În prima etapă se constată că viața economică de tip roman era încă modestă, în a doua prosperitatea de la nivelul întregului Imperiu s-a regăsit și în Dobrogea unde se constată un salt cantitativ în ceea ce privește monedele.

Se încearcă totodată surprinderea cât mai obiectivă a sincopelor din desfășurarea normală a vieții provinciei precum invazia cōstobocilor care cauzează o scădere a indicelui de penetrare monetară în timpul lui *Marcus Aurelius* și *Commodus*.

Etapă a treia este marcată de o inflație monetară care se regăsește în creșterea indicelui de penetrație dar are loc un recul economic descifrat din calitatea inferioară a monedelor.

Etapă a patra, scurtă dar agitată, corespunde unei decăderi evidente a vieții economice. Scăderile de volum dar și a ritmului de emiteri reflectă o slabă circulație.

Pentru fiecare perioadă se calculează procentual tipurile de monede și se fac constatări cu privire la preponderența unuia sau a altuia.

Pe baza acestor constatări ale fluctuației monetare se poate diagnostica cu o precizie mai mare situația economică a teritoriului dobrogean în intervalul de timp dorit.

Capitolul al IV-lea este consacrat vieții spirituale care se desfășoară în limitele teritoriilor rurale dobrogene. Se surprinde aici forța de pătrundere a unor culte în strânsă relație cu trăsături ale receptorilor acestora, la care se urmărește statutul social, ocupații, diversitate etnică. Pe baza izvoarelor disponibile sunt prezentate principalele divinități care sunt adorate și se realizează o analiză a celor care ridicau monumente în cinstea zeilor adorați. Atât persoane fizice, dar mai ales reprezentanți ai puterii locale dar și colectivități întregi puteau contribui la monumentele prin care se aduceau mulțumiri sau se cereau favoruri de la diversele zeități din panteonul personal sau oficial.

Triada capitolină este foarte bine reprezentată și în așezările rurale, urmată fiind de *Silvanus* care avea și colegii de închinători. *Diana*, *Dionysos*, *Nymphae-le*, *Epona*, *Hercules* sunt de asemenea reprezentate. Dar și *Mars*, *Hygia* ca și *Nemesis* contribuie la întregirea imaginii spirituale romane în zonă.

Culte orientale cunosc, de asemenea, o răspândire semnificativă în contextul intensificării legăturilor cu Orientul prin staționarea unor negustori orientali dar și a soldaților din această zonă a Imperiului. *Cybela*, *Attis*, *Jupiter Dolichenus* dar și *Mithras* sunt cele mai răspândite divinități din acest areal spiritual.

Divinitățile prezentate dar și altele mult mai puțin reprezentative pentru regiune și epocă s-au mulat pe credințele indigene. Dintre zeii locali cel mai bine

reprezentat este Cavalerul trac. Această zeitate evocată pe altarele votive și funerare de la *Tomis*, *Callatis*, *Tropaeum Traiani* dar și în teritoriile acestora a avut o răspândire semnificativă în epocă.

Autoarea încearcă și o interpretare a diferitelor sincretisme care au avut loc între varietatea de divinități de aici. Expresie a unui cult sincretic se detașează Cavalerii Danubieni care probează sinteza dintre elementele locale cu particularisme ale unor divinități ca *Mithras*, *Cybela* sau *Dioscurii*.

Se concluzionează în final că orientarea preponderentă a populației dobrogene din mediul rural este către sfera greco-romană.

Partea finală, consacrată concluziilor pune în discuție problema romanizării. În cele 46 de unități administrative rurale, majoritatea organizate în *vici*, unele în *κομῆς*, dar și 2 *pyrgoi*, 2 *turres* și 4 așezări cu statut neprecizat se observă clar intențiile autorităților romane de a realiza o structură administrativă durabilă, profund romanizată, fapt de altfel necontestat de nici o parte a istoriografiei noastre.

Au fost așadar identificate pentru perioada Principatului 2 mari etape în organizarea administrativă a teritoriilor rurale: prima când existau doar cetățile peregrine și centrele militare (autonome față de autoritatea castror) și a doua, de la *Marcus Aurelius* când se adaugă acestora teritoriile municipale.

În prima etapă are loc o colonizare militară a provinciei *Moesia Inferior*. *Conventus* de cetățeni romani din teritoriile orașelor grecești și romane demonstrează gradul de răspândire a elementelor romane. Nu trebuie omise nici elementele autohtone care se păstrează în mare parte dar care se adaptează noilor condiții etnico-sociale, economice și spirituale.

Este vorba, prin urmare, de o sinteză care a antrenat elemente de administrație, civilizație, credințe și limbă în special romane dar și grecești, autohtone, orientale.

Un tabel cu evidența descoperirilor din mediul rural din Dobrogea romană are o utilitate recunoscută pentru că ajută la identificarea facilă a localităților care au constituit centre de răspândire a romanității.

În final este sintetizat conținutul cărții într-un rezumat în limba franceză. Imaginile cu monumentele descoperite în zonele vizate, tipuri ceramice și planuri însoțesc de asemenea lucrarea.

Se realizează așadar prin această lucrare o nouă și pertinentă sinteză a perioadei romane în Dobrogea care nu poate fi decât benefică specialistului în special dar și tuturor celor care sunt dornici de a se iniția în descoperirea unei zone și a unei epoci fascinante și incitante.

DAN APARASCHIVEI

ZAHARIA COVACEF, *Artă sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Editura Nerea Măia Napocae, Seria «PONTUS EVXINVS», Cluj-Napoca, 2002, 376 p., XLIV pl., 8 anexe.

Cercetarea arheologică din Dobrogea a scos din colbul uitării și a ignoranței splendori artistice care și nouă, aidoma anticilor, ne încântă privirea și ne mângâie simțurile. Deși produse ale artei provinciale, ele nu sunt cu nimic mai prejos, în multe privințe, față de

prototipurile clasice care au făcut carieră la Roma ori în alte centre importante ale Imperiului.

Tabloul vieții romane în Dobrogea devine, prin lucrarea cunoscută cercetătoare de la Muzeul din Constanța, Zaharia Covacef, aproape complet; arta

sculpturală întregeste seria monografiilor dobrogene care au prezentat ceramica romană, viața economică, armata, populația, viața rurală. Lucrarea ce ne reține atenția, rodul a peste trei decenii de cercetare, își propune să înfățișeze activitatea sculpturală din spațiul dobrogian în primele trei secole de stăpânire romană. Autoarea, după cum ea însăși mărturisește, nu a urmărit realizarea unui catalog, ci a unui studiu cât mai aproape de exhaustiv asupra fenomenului artistic în Dobrogea, mai precis a artei sculpturale: rădăcini, influențe, evoluții.

După o *Prefață* semnată de prof. univ. Dumitru Protase, un *Cuvânt înainte* și *Abrevieri*, lucrarea conține un prim capitol introductiv (p. 25-42) și trei mari capitole: II. *Forme de manifestare ale artei sculpturale în Dobrogea romană. Fondul tradițional geto-grecesc* (p. 43-239), III. *Ateliere sculpturale* (p. 241-270), IV. *Proveniența materialului. Cariere locale. Importuri* (p. 271-297). Urmează *Concluziile* cu subtitlul *Particularitățile artei sculpturale la Dunărea de Jos și rolul său în procesul de romanizare al provinciei* (p. 299-322), *Lista ilustrațiilor* (p. 323-330), XLIV planșe, 8 anexe și un rezumat în limba franceză.

Introducerea este structurată pe două subcapitole. I.1 *Studiul artei sculpturale în contextul vieții social-economice din Moesia Inferior* (p. 25-36) este o succintă prezentare a situației politico-economice a Dobrogei la sfârșitul secolului I a.Chr.-începutul secolului I p.Chr. (respectiv momentul extinderii stăpânirii romane la gurile Dunării). Prosperitatea economică deosebită a Dobrogei – teritoriu inclus în provincia Moesia Inferior – a determinat și ridicarea a numeroase edificii și monumente publice și particulare. Se subliniază faptul că, alături de documentele epigrafice, monumentele sculpturale – prin varietatea formelor de prezentare și a tematicii abordate – constituie dovezi concludente pentru cunoașterea spiritului societății care le-a gândit și căreia îi aparțin. Astfel, „studiul artei sculpturale trebuie să fie cel al descifrării unui aspect al psihologiei sociale a poporului care a creat-o”.

Condițiile vieții economice și sociale introduse de romani au determinat dezvoltarea în forme noi a diferitelor ramuri ale artei, având drept centre de difuzare cetățile pontice, mai cu seamă Tomisul. Concomitent se înregistrează dispariția treptată a vechilor tradiții grecești, în timp ce influențe autohtone (getice) sunt aproape insesizabile.

Autoarea afirmă faptul că manifestările artistice și religioase nu se înscriu în mult discutata coeziune a Imperiului Roman (administrativă, juridică, militară, economică), fiind o rezultată a politicii de cvasitoleranță religioasă. Acest lucru a asigurat evoluția civilizației romane și victoria romanismului în provinciile dunărene.

Sunt prezentate succint categoriile de monumente sculpturale, influențele (greacă și orientală) reperate în iconografie. Se evidențiază două aspecte ale artei sculpturale dobrogene: datorită dezvoltării economice deosebite, o mare parte a populației își permitea să-și

dezvolte gustul pentru frumos, în timp ce cererea crescândă de monumente sculpturale a condus la dezvoltarea unor ateliere locale, specializate, adevărate școli.

Al doilea subcapitol introductiv *Istoriografia românească despre arta clasică greco-romană în Pontul Stâng* (p. 36-42) este mai curând o trecere în revistă a studiilor referitoare la această problemă, de la primele note prin care se aduceau la cunoștința specialiștilor noile descoperiri, uneori cu firave încercări de interpretare, la studii, cataloage tematice și lucrări monografice în țară și străinătate, trasându-se, totodată, și principalele direcții de cercetare ce sunt și trebuiesc abordate.

Partea cea mai consistentă a lucrării (capitolul II) vizează prezentarea și analizarea formelor de manifestare ale artei sculpturale din Dobrogea romană. Bogăția și varietatea materialului documentar, edit și uneori înedit, dar și considerente de ordin metodologic au impus o compartimentare în funcție de domeniul în care se manifestă aceste forme (laic, religios și funerar) dar și al tipului de monument vizat (sculptura în *rond-bosse* și basorelieful).

Analiza monumentelor de factură laică are în vedere atât aspectul oficial cât și cel privat. Sunt tratate mai întâi monumentele triumfale, între care *Tropaeum Traiani* – unicat în cadrul artei sculpturale imperiale – beneficiază de ample comentarii referitoare la realizarea artistică, compoziția tematică, fiind acordată o atenție deosebită identificării tipurilor somatice și etnice prezente în reliefuri. Din aceeași categorie fac parte și basoreliefurile cu trofeu de la Tomis și Capidava, precum și statuia-trofeu ridicată la poarta cetății *Tropaeum Traiani*.

Abordarea statuariei imperiale o determină pe autoare, analizând trăsăturile somatice și ținând cont de calitățile tehnice și stilistice ale portretelor, să identifice personajele imperiale (Antoninus Pius, Faustina Minor, Marcus Aurelius, Caracalla, Gordian III etc.). În întreprinderea sa, de urmărire a evoluției artei sculpturale oficiale din Dobrogea romană, doar portretul Faustinei Minor descoperit la Durostorum nu poate fi luat în discuție, fiind un import. Analiza stilistică și tipologică a celorlalte portrete imperiale evidențiază faptul că acestea erau tipurile sculpturale lansate la Roma. Se face mențiunea că statuaria imperială era în Dobrogea romană mult mai bogată, avându-se în vedere numeroasele baze de statui descoperite, unele fiind însoțite de inscripții.

În ceea ce privește sculptura laică privată, s-au luat în calcul atât statui și busturi ale unor oficialități, cât și portretele ce se desprind de pe monumentele funerare (edicule, stele, medalioane, sarcophage). Monumentele sunt grupate pe zone geografice (cetățile pontice și centrele din interiorul Dobrogei) și centre de descoperire. La o simplă trecere în revistă observăm că cea mai mare parte a materialelor provine din Tomis. Autoarea și-a propus desprinderea unor caracteristici somatice ale artei

portretistice care pot conduce la individualizări și, desigur, la depistarea certă a unor ateliere, premisa necesară surprinderii „școlii” locale de sculptură.

Analiza artei sculpturale laice permite trasarea unor caracteristici generale. Astfel, dedicațiile sculpturale făcute împăraților, ca de altfel în tot imperiul, constituiau un semn de loialitate din partea localnicilor, legat, totodată, și de cultul imperial atestat la Histria. Din punct de vedere tipologic monumentele se înscriu în canoanele generale ale artei romane, în timp ce fiecare portret este specific unui anumit curent artistic (stil rece, dinamic, sobru, laconic, portret psihologic) ce aparține unei perioade bine definite. Din punct de vedere cronologic se observă faptul că cel mai timpuriu portret provine din Tomis, de la jumătatea secolului I p.Chr., următorul de la începutul secolului al II-lea p.Chr., ele înmulțindu-se considerabil până la jumătatea secolului al III-lea p.Chr.. Având în vedere faptul că pentru producția sculpturală laică privată se evidențiază net Tomisul, autoarea opinează că aici se formase un curent artistic specific, în cadrul căruia stilurile portretistice lansate la Roma dobândesc forme originale datorate influenței artei elenice. Însă arta în Dobrogea romană se dovedește a fi cu totul originală: portretele reprezintă tipuri locale, cu trăsături personale, individuale.

Domeniul religios beneficiază de un spațiu consistent în lucrarea ce ne reține atenția, atât datorită bogăției și varietății monumentelor sculpturale descoperite în Dobrogea, cât și interesului crescând de a urmări dezvoltarea și evoluția cultelor și credințelor prin intermediul operelor sculpturale. În încercarea de a reconstitui pantheonul Dobrogei romane în primele trei secole ale erei creștine s-au luat în discuție atât monumentele sculpturale cât și reprezentările divinităților (sau ale simbolurilor acestora) pe geme, ceramică etc., beneficiind și de sprijinul documentelor epigrafice și numismatice.

Prezentarea divinităților nu a urmat un criteriu strict cronologic (traco-geto-dacice, grecești, greco-romane, orientale); ci unul impus de importanța și popularitatea de care s-au bucurat zeii oficiali ai pantheonului greco-roman (divinități celeste, cortegiul olimpienilor, divinități agreste, ale apelor și Infernului; cele protectoare ale sănătății, alegorii personificate, eroi), urmând apoi cultele orientale (frigieni, egiptene, sirieni, persane) și autohtone (Cavalerul trac și Cavalerii Danubieni).

Trecerea în revistă a monumentelor sculpturale de acest gen descoperite în Dobrogea permite formularea unor considerații privind multitudinea divinităților adorate aici, a iconografiei lor, a tipurilor locale (Hercules, Glycon, Cavalerii Danubieni), a variatelor forme de exprimare ale artei votive.

În domeniul funerar demersul se concentrează asupra monumentelor de tip stelă, ediculă, statuie, altar, sarcofag și mausoleu, insistându-se asupra simbolurilor. Sculptura funerară reprezintă aspectul cel mai interesant al artei

sculpturale provinciale ca reflectare a conceptelor legate de misterul morții și a vieții viitoare. Produsele de artă funerară sunt prezentate și comentate pe categorii și locuri de descoperire (Tomis, Callatis, Histria, Capidava, Ulmetum, *Tropaeum Traiani* etc.). Analiza evoluției tematiche a stelelor funerare, în special a celor cu reprezentarea banchetului, fixează ca repere arhitectura monumentului, elementele ce compun schema figurată (mobiliierul), evoluția modei (îmbrăcăminte și coafură), interdependența dintre relief și text. Este evidențiată și apartenența acestor produse de artă funerară la diferite persoane sau categorii sociale și profesionale: civili și militari, localnici și coloniști, preoți, gladiatori etc.

Din aceeași sferă a domeniului funerar fac parte și ediculele, care, spre deosebire de Dacia, unde reprezenta unul din genurile preferate de artă sculpturală funerară, în Dobrogea se întâlnesc extrem de rar. Sunt identificate simbolurile specifice acestui tip de monument (rozetă, pin, leu, palmeta, capul Meduzei), cu interpretările pe care le implică ele și paralelismele cu alte locuri din Dacia.

O tratare aparte este rezervată statuariei funerare. Statuile feminine se înscriu tipurilor *grande* sau *piccola Ercolanese* și *Pudicitia*, iar cele masculine tipurilor *magistratului*, *filosofului*, *poetului*. La fel ca și în cazul celorlalte categorii ale artei sculpturale, se observă o bogăție a materialelor provenite din atelierele tomitane. Acest lucru oferă o serie de date privind producția artistică a atelierelor locale.

În categoria monumentelor funerare se află și altarele, cel mai des întâlnite fiind cele însoțite de inscripții, cuprinse de altfel în corpus-urile de inscripții. În afară de acestea există și altare cu motive sculpturale: reliefuri pe care apar reprezentate corabia, barca, scena de vânătoare, imaginea lui Thanatos, busturi ale defuncților.

Sarcophagele (43 cunoscute și publicate la care se adaugă noi descoperiri), mausoleele (reprezentate în Dobrogea doar prin frize) și simbolurile funerare (călărețul vânător, vița de vie, iedera, conul de pin, lei) încheie seria materialelor ce aparțin acestui domeniu.

Concluziile acestui subcapitol au în vedere identificarea influențelor și sintezelor perceptibile în arta sculpturală funerară. În primul rând autoarea evidențiază persistența tematicii de tradiție elenistică până în secolul al III-lea p.Chr., ceea ce confirmă apartenența Scythiei Minor la zona de influență artistică orientală. Practicile legate de cultul morților aduse de greci au găsit un teren fertil la populația getică, dominată de o adâncă religiozitate și adeptă a credinței în nemurire. În spațiul dobrogean s-a răspândit deopotrivă practica superstiției și a magiei și cultele orientale de mântuire.

Capitolul al III-lea, *Atelierele sculpturale*, întregeste tabloul artei sculpturale în Dobrogea romană. Încă din capitolul anterior autoarea evidențiasse faptul că marea majoritate a monumentelor dobrogene sunt produse ale unor ateliere locale. Existența acestora este explicată prin

dezvoltarea economică, socială, urbanistică și demografică înregistrată în spațiul pontic în perioada romană. Chiar dacă astfel de *officinae* nu sunt atestate arheologic în cele mai multe cazuri, totuși, găsim numeroase informații în documentele epigrafice. La acestea se adaugă și rezultatele analizei stilistice și a tehnicii de realizare a monumentelor sculpturale. Astfel, au fost identificate și analizate ateliere în cetățile grecești Tomis, Histria și Callatis, alături de care s-au dezvoltat și cele din orașele romane de pe *limes* (Noviodunum, Troesmis, Capidava, Ulmetum, Durostorum) sau din interiorul provinciei (Ibida, *Tropaeum Traiani*), dar și din zona rurală.

Din punct de vedere cantitativ se remarcă Tomisul, de unde provine cel mai mare număr de monumente sculpturale, situație explicabilă și prin dezvoltarea la care ajunsese metropola Pontului Stâng. Analiza atelierelor sculpturale scoate în evidență meșterii, particularitățile artistice și tehnice specifice unui anumit atelier, stilurile folosite și influențele sesizabile. Rezultatele acestei analize ne determină să apreciem monumentele dobrogene ca produse ale artei provinciale locale, de tradiție greacă și cu influențe romane și orientale.

În ceea ce privește proveniența materialului, carierele locale și importurile autoarea evidențiază posibilitățile de identificare a rocilor utilizate în lucrări de construcții și pentru monumente arhitectonice și sculpturale în Dobrogea romană (culoarea predominantă, structura, textura, rezistența mecanică și aspectul pietrei după prelucrare), stabilește zonele optime pentru extragerea pietrei, identifică principalele cariere locale (Cernavodă,

Deleni, Capidava ș.a.). Se precizează că piatra utilizată era de cele mai multe ori calcarul, abundent în Dobrogea și ușor de exploatat și de prelucrat, dar nu lipsește nici marmura.

În încheierea lucrării sunt surprinse particularitățile artei sculpturale la Dunărea de Jos, în vederea determinării rolului acesteia în procesul de romanizare al provinciei. Concluziile generale reprezintă o sinteză a datelor rezultate în urma analizei întreprinse în capitolele anterioare. Cercetarea este ajutată de o serie de instrumente de lucru puse la îndemâna cititorului, cum ar fi lista bibliografică, planșele și anexele.

Autoarea se arată a fi o bună cunoscătoare a istoriografiei problematicei abordate și a materialului sculptural, realizând cu pertinență o lucrare ce încununează cu succes activitatea prestigioasă de cercetare în domeniul artei sculpturale dobrogene. Putem afirma că obiectivul fixat la început – acela de a alcătui un studiu al fenomenului artistic în primele trei secole ale stăpânirii romane în spațiul dobrogian și nu un catalog – a fost pe deplin realizat. Atât specialiști, cât și cei aflați la început de drum în domeniul arheologiei vor găsi în lucrarea de față o cunoaștere aprofundată a sculpturii romane din Dobrogea. Nu este doar un instrument de lucru; nu este doar o sinteză minuțios elaborată și bine documentată. Meritul său rezidă în ineditul pe care îl aduce în literatura de specialitate datorită tratării monografice, aproape de exhaustiv.

CECILIA STOIAN

RENATA CIOLEK, *Katalog znalezisc monet rzymskich na Pomarzu*, (Catalogul descoperirilor monetare romane din Pomerania), Światowit, Supplement Series A: Antiquity, vol. VI, Institute of Archaeology Warsaw University, Warszawa, 2002, 262 p. + 7 hărți și 12 planșe (în afară de text).

Lucrarea cercetătoarei poloneze Renata Ciolek reprezintă un important instrument de lucru în domeniul numismaticii, în cuprinsul căruia cei interesați găsesc reunite toate descoperirile monetare romane din regiunea Pomerania.

Catalogul ce ne reține atenția este întocmit după toate rigorile științifice, prezentarea descoperirilor realizându-se pe localități, în ordine alfabetică; nu a fost avut în vedere nici criteriul geografic, nici cel administrativ. Pentru fiecare descoperire este indicat tipul monetar, numele și titulatura împăratului în timpul căruia a fost emisă moneda, data descoperirii, bibliografia specială și, atunci când este cazul, natura provenienței, monetăria emitentă sau colecția din care face parte.

Pentru o mai bună utilizare a acestui catalog, autoarea a adăugat la sfârșit lista de abrevieri și prescurtări, bibliografia folosită, precum și indici, la care se adaugă 7 hărți cu răspândirea descoperirilor monetare și 12 planșe.

Remarcăm la volumul de față prezentarea grafică, atât pentru catalogul propriu-zis, cât și pentru hărți și planșe

(color). Se poate observa că acestea nu sunt întotdeauna de bună calitate, în sensul că, în special în cazul unor monede de bronz, nu se pot face identificări.

Descoperirile monetare adunate în acest catalog, provenite din 351 de localități, la care se adaugă și monede cu proveniență necunoscută, sunt considerabile din punct de vedere cantitativ; însă nu există o structurare a descoperirilor monetare pe baza căreia să se poată trage concluzii pertinente cu privire la evoluția circulației monetare în spațiul avut în vedere, în anumite perioade din istoria Imperiului Roman, în timpul unor împărați sau la monetăriile care au avut o pondere mai mare în spațiul respectiv.

Dacă analizăm în profunzime prezentul catalog, remarcăm faptul că monetăria din Roma are o prezență susținută în zonă. De asemenea putem observa că cele mai numeroase monede datează din timpul împăraților antonini (Antoninus Pius și Marcus Aurelius), iar în ceea ce privește localitățile cu cele mai multe descoperiri se remarcă Pila, de unde provin aproape 5000 de monede, în

marea majoritate emise la Roma, în secolul al III-lea; urmează Gierłoż, unde au fost descoperiți 1124 denari din secolele I-II și apoi Golub-Dobrzyn, cu 556 denari antoninieni.

Suntem încredințați că, pentru cei interesați, catalogul distinsei cercetătoare poloneze reprezintă un bun instrument de lucru nu numai în domeniul numismaticii, în cazul unor problematice diverse, urmând a se întreprinde analize economice, sociale sau privitoare la relațiile dintre Roma și populațiile *extra fines imperii*.

CECILIA STOIAN

Inspecto Nummo, Scritti di numismatica, medalistica e sfragistica offerti dagli allievi a Giovanni Gorini, Ed. Andrea Saccocci, Editrice Esedra, Padova, 2001, XLVI p. + 288 p. (52 planșe incluse), în ISBN, 88-86413-43-2

În onoarea lui Giovanni Gorini a fost realizat un volum cu studii de numismatică, medalistică și sfragistică. Cuvântul înainte, semnat de editor, Andrea Saccocci, constituie un impresionant expozeu a ceea ce înseamnă personalitatea și laborioasa activitate științifică a lui Giovanni Gorini (G.G.). Aceste aserțiuni sunt explicabile dacă urmărim impresionanta listă de lucrări aparținând lui G.G. (nu mai puțin de 425), publicate de-a lungul a 36 de ani de cercetare.

Sumarul volumului include următoarele studii: A. Bernardelli, *Un probabile ripostiglio di monete greche. al Museo Civico di Vicenza* (p. 3-22); G.Z. Alexopoulou, *Un tesoretto di monete bronzee da Gavalou di Etolia*, (p. 23-36); A. Arzone, *Un ripostiglio di denari dall' alveo dell' Adige* (p. 37-62); G. Zambotto, *Monete romane dalla necropoli di S. Maria in Vanzo a Padova* (p. 63-74); M. Asolati, *Emissioni enee dell' età di Onoria con sigla „SM”: una nuova attribuzione* (p. 75-96); G. Fea, *Monete da una probabile stipe votiva di epoca romana, sul Colle di Tenda (Francia, Alpes Maritimes)* (p. 97-114); C. Galfi, *Nuovi dati sulla circolazione monetale sul Feltrino, Vale di Lamen (BL): Sass Bianc* (p. 115-126); B. Callegher, *Un ripostiglio di „billion trachea” dell'inizio del XIII secolo dal territorio di Blagoevgrad (Bulgaria)* (p. 127-146); A. Saccocci, *Il quartaro: un monale bizantino prodotto in Occidente (secc. XIII-XIV)* (p. 147-164); C. Crisafulli, *Uomini e tecnologie monetarie: la visita di Du Bois alla zecca di Venezia* (p. 165-182); E. Chino, *Ancora sul medaglione „riconiato” di Francesco I da Carrara* (p. 183-192); D. Modonesi, *Le medaglie di Matteo dei Pasti sulla Collezione Civica Veronese* (p. 193-208); R. Parise, *Medaglie in legno per il gioco del trictrac conservate al Museo Bottacin di Padova (secc. XVII-XVIII)* (p. 209-228); V. Casarotto, *«Avevano un bel museo di ogni maniera di antichità ... e sigili». La piccola collezione sfragistica dell' abate padovano Ascanio Varese oggi conservata alla Galleria Franchetti alla Ca'd'Oro* (p. 229-246); S. Roversi, *Le lettere di Charles Patin a Camillo Silvestri* (p. 247-254); M. Callegari, *Un numismatico per diletto: Giandomenico Polcastro e la sua biblioteca* (p. 255-274); Indici (p. 275-288).

Totodată, el poate constitui un exemplu de urmat în realizarea unor cataloage similare, dacă avem în vedere faptul că autoarea a ținut cont de monetăriile emitente, de colecțiile în care sunt incluse monedele, de tipologia lor și de împărții din timpul cărora se datează emisiunile.

În ansamblu, lucrarea reprezintă o reușită pe calea realizării colecției *Fundmünzen der Römischen Zeit in Polen* (FMRPL), potrivit intențiilor specialiștilor polonezi.

Din parcurgerea titlurilor este evidentă varietatea și bogăția subiectelor abordate din domeniul numismaticii, al medalisticii, al sfragisticii etc., depășind aria geografică a Italiei și acoperind un amplu arc cronologic, din Antichitate până în pragul Epocii moderne. Autorii, aproape în totalitate elevi și colaboratori ai lui G.G., au dorit să-și onoreze maestrul prin coagularea acestui volum.

Nu putem să nu subliniem importanța acestor studii, care nu numai că pun în circuitul științific noi descoperiri numismatice, medalistice ori sfragistice; dar oferă și semnificative considerații de ordin istorico-geografic, economic și cultural privitoare la materialul prezentat și, nu de puține ori, ipoteze noi în legătură cu diverse opinii care au făcut carieră în literatura de specialitate.

În studiul menționat, datorat lui A. Bernardelli, ne este prezentat un lot de 35 monede (30 grecești de bronz, 2 romane republicane, 2 romane provinciale, una imperială) și o ștanță din bronz, despre a cărui mod de achiziționare nu se cunosc prea multe detalii (o donație din partea familiei nobile vicentine Barbaran da Porto, cel mai probabil din a doua jumătate a secolului XIX – începutul secolului XX). Lipsște documentația arhivistică, întrucât nu se știe nici măcar locul unde au fost descoperite monedele.

Catalogul monedelor este realizat pe zone geografice: Campania-1, Apulia-1, Lucania-2, Bruttium-12, Sicilia-8, Epirus-1, Lydia-1, Zeugitania-2, Cyrenaica-1, Egipt, iar în cadrul acestora și pe orașe. Cu excepția câtorva „intruși”, se consideră că este un mic tezaur de monede grecești și romane republicane. Putem observa o mare diversitate în ceea ce privește proveniența monedelor, dar și efigiile divinităților grecești (Apollo, Athena, Heracle, Zeus, Dioscouri, Artemis, Persephone, Asclepios) și egiptene (Isis și Serapis).

Proveniența monedelor (24 din Magna Grecia și Sicilia) și secvența cronologică (majoritatea din sec. IV – III a.C.) par să indice prezența unui mic tezaur, probabil parte a unui tezaur mult mai amplu. Aceste constatări, la care se adaugă și gradul de uzură, lasă impresia că materialul a fost ascuns probabil la sfârșitul sec. II a.C., perioadă în care monedele erau în circulație în Bruttium.

G.Z. Alexapoulou atrage atenția asupra unui nucleu de monede de bronz, descoperit în 1992 în timpul unei campanii de recuperare, pe proprietatea lui Koga Vlachopoulos din Gavalou (Etolia). Acest nucleu este divizat în două grupe distincte, fiecare compusă din câte 12 exemplare; primele se găseau deasupra unui zid din templul lui Asclepios, înconjurate de diverse fragmente ceramice și de vase, artefacte ce ne fac să presupunem o tezaurizare intenționată; al doilea grup a fost recuperat de pe pavimentul aceluiași edificiu, între fragmentele unui opaiț, la mică distanță de primul, ceea ce dă naștere ipotezei că cele două grupe distincte ar aparține unui singur tezaur.

Prezentarea catalogului ne convinge că este vorba de un nucleu unitar, marea majoritate a monedelor provenind din monetăria Corintului (20 de exemplare din care 18 aparțin epocii dintre Augustus și Galba). Exemplarul cel mai vechi a fost bătut la Corcyra, în timpul magistratului Philon, iar cel mai târziu provine de la Patras, din timpul lui Domitian.

După o succintă prezentare a orașului Gavalou, antica cetate Trichonion din Etolia, din punct de vedere geografic și istoric, autoarea își prezintă opiniile privind datarea monedelor (mai ales a celei de la Corcyra), dar și a perioadei și ariei lor de circulație. Observațiile de natură iconografică și metrologică completează imaginea unui studiu riguros alcătuit.

Interesantul studiu semnat de A. Arzone se ocupă tot de un grup de monede, descoperit în albia râului Adige în timpul lucrărilor efectuate la sfârșitul secolului trecut (construcția unui nou dig). Sunt 2274 de monede, mare parte de epocă romană, dar și medievală și modernă, din care a fost individualizat un grup de 557 de denari, probabil păstrat într-o casetă din bronz, din care au mai rămas, în urma operațiunii de curățire, 476 de monede de argint, din care 472 imperiali și 4 dintr-o epocă precedentă.

Se pare că ne aflăm în fața unei ofrande rituale, obișnuită atestată mai ales în spațiul celtic, cum este de exemplu în cazul sanctuarului gallo-roman de la Condésur-Aisne din Picardia sau, în Italia, la Altichiero, pe malul râului Brenta.

Analizând monedele imperiale de argint din tezaurul de la Adige se constată lipsa emisiunilor dinastiei Iulio-Claudiene, explicabilă prin scoaterea lor din circulație în perioada de tezaurizare; cele mai vechi exemplare sunt cele din timpul lui Nero (2). Bine reprezentată este dinastia Flavia (Vespasian-16, Titus-7, Domitian-14), dar și cea următoare (Nerva-12, Traian-74, Hadrian-80), din timpul căreia sunt multe exemplare provinciale cu effigii ale Africii, Egiptului cu Nilul și Hispaniei. De la Antoninus Pius avem cel mai mare număr de monede (82), urmând cele de la Marcus Aurelius (59). Cu domnia lui Commodus (22), monedele încep să scadă ca număr. Dintre monedele epocii Severilor ne reține atenția un denar din timpul lui Septimius Severus, bătut la Emesa, în Siria, cu personificarea *Monedei* în picioare, îndreptată

spre stânga, în mână dreaptă are o balanță, iar în stânga un corn al abundenței. Ultimii denari sunt de la Caracalla și onorează pe mama acestuia, identificată cu Cybela, ca mamă a Senatului, mamă a Patriei etc.. Se observă că din tezaur lipsesc antoninienii.

Ascunderea acestui tezaur se presupune că a avut loc între 207-217, într-un moment în care echilibrul sistemului monetar creat de Augustus și reformat de Nero începe să se prăbușească, fie din cauza devalorizării denarului, operată de Septimius Severus, fie din cauza introducerii antoninianului de către Caracalla, cu un conținut mai mic de argint.

Amplul catalog al monedelor a fost realizat și cu exemplarele nerestaurate, cu excepția a 20 de piese mai intacte și mai interesante, care au fost curățate pentru o datare mai precisă.

G. Zambatto ne supune atenției în studiul său monedele descoperite între 1924-1929, din aria funerară, care se întindea înafara spațiului locuit, în apropiere de Via Aemilia. Lista monedelor este alcătuită cronologic.

Analizând datele obținute, rezultă că, exceptând o piesă de epocă republicană, toate monedele aparțin primelor trei secole ale imperiului (9 din secolul I, 7 din secolul al II-lea, 3 din secolul al III-lea și 2 incerte, din secolele I sau II). Având în vedere faptul că monedele ar fi putut circula mult timp înainte de a fi depuse în morminte, autoarea deduce că necropola a fost utilizată începând cu secolul I p.C. (perioada Iulio-Claudică) și până la sfârșitul secolului al III-lea.

Confruntând materialul numismatic descoperit în mai multe necropole G. Zambatto observă o constantă omogenitate a acestora și o concordanță din punct de vedere cronologic între morminte și monede.

Prin studiul său, M. Asolati urmărește explicarea siglei „SM”, ce apare pe o emisiune monetară din timpul împăratului Honorius (393-423), care este reprezentat pe avers prin bust și are legenda D N HONORIUS P F AVG; pe revers, împăratul este în picioare, spre dreapta, ține un prizonier și întinde mâna către un sclav, cu legenda GLORIA ROMANORUM.

După ce prezintă opiniile unor specialiști, potrivit cărora sigla „SM” este identificată cu *Sisciana Moneta*, aparținând Siciliei (J.P.C. Kent), ori *Sacra Moneta*, aparținând Ravennei (P.Grierson), autoarea consideră că aceste ipoteze ridică semne de întrebare, mai ales dacă se ia în considerare faptul că în aria Ravennei nu s-au mai descoperit exemplare de tipul GLORIA ROMANORUM și cu sigla „SM”.

Urmărind aria de circulație în funcție de tezaurele cuprinzând piese cu sigla GLORIA ROMANORUM, mai ales din Italia și din Peninsula Balcanică, dar luând în considerare și contextul politic al domniei lui Honorius, M. Asolati dă o explicație originală: sigla „SM” este interpretată ca *Sacra Moneta*, ce dădea legitimitate emisiunii din partea autorităților, monedele fiind bătute la o monetărie militară, într-o perioadă posterioară anului 410.

O contribuție interesantă își aduce la acest volum și G. Fea, care tratează problema monedei, ca ofrandă votivă, care a fost definită ca o „numismatică a morții”.

Totuși, trebuie avut în vedere faptul că nu întotdeauna o concentrație mare de monede poate fi interpretată ca un rezultat al unor depuneri votive, ci și ca un tezaur. Așa s-a întâmplat și în cazul descoperirii de la Réotire, unde monedele au fost îngropate în albia unui râu sulfuros, sau de la Caprauna. În ceea ce privește descoperirile făcute pe dealurile din Tenda, important loc de tranzit, sunt menționate, alături de monede, fragmente de rășniță, ceramică fragmentară, datată în epoca fierului și epoca romană, bucăți de lemn și mici fragmente de os carbonizat. Recunoașterea apartenenței acestor materiale la un depozit votiv obligă la analizarea specială a monedelor de bronz cu legenda DIVVS AVGVSTVS PATER (în număr de 4 dintr-un total de 25). Autorul urmărește să răspundă unei serii de întrebări: în ce conjunctură au fost abandonate aceste monede într-un context ritual fără nici o evidență stratigrafică? Ce arie de circulație corespunde acestei emisiuni?

Autorul precizează că în cazul monedelor de la Colle di Tenda, ca și în cel al sanctuarului de la Lagôle s-au descoperit monede incizate (*sgraffitte*), lipsite astfel de o valoare nominală pentru a fi consacrate unei divinități. Monedele aparțin unei etepe foarte lungi, cuprinsă între secolele I și IV p.C., lipsind emisiuni antoniniene și aureliene; cele mai multe au fost bătute în monetăria din Arelate (4), Roma (2) și Aquileia (1).

Un interesant tezaur de monede bizantine publică B. Callager, atât datorită modului de achiziționare, cât și, mai ales, a problemelor ridicate de cele 62 de monede ale depozitului. Acestea au fost bătute în monetăria din Constantinopol, în timpul împăraților Manuel I Comnenul (50), Andronicus I (5), Isac al II-lea (5) și Alexios al III-lea (2). Aria de circulație a acestor emisiuni cuprinde zona munților Rodopi, Croația, Serbia, Grecia, Anatolia și România.

Pierderea progresivă a valorii nominale a monedelor de argint (*trachea*) a dus la tezaurizarea tuturor exemplarelor aflate în circulație, începând cu emisiunile din timpul lui Alexios I până la cele de la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul celui de-al XIII-lea. Aceasta ar putea fi o explicație plauzibilă pentru prezența în acest tezaur a numeroaselor piese de la Manuel I. Data de încheiere a tezaurului a fost stabilită pe la 1204–1205, în preajma formării Imperiului Latin. Tezaure cu o alcătuire identică (în *billon trachea*), dar mult mai numeroase, au fost descoperite în câmpia Bulgariei de azi, pe văile Vardarului și Strumei, ca și la Noviodunum. Este dificil de stabilit dacă ele au fost îngropate în cazuri de urgență (fiind bine cunoscută starea de instabilitate din zonă în secolele XII–XIII) sau au fost economii cu o destinație precisă (taxe sau salarii).

Un alt studiu de numismatică medievală se datorează lui A. Saccocci. Demersul se concentrează în direcția

reconsiderării quartarolului venețian, monedă de mică valoare, bătută de dogele Enrico Dondolo (1192–1205). Autorul formulează ipoteza că quartarolul venețian își trage numele de la tetrateronul bizantin, din a cărui valoare reprezintă $\frac{1}{4}$. El se bazează pe trei tipuri de dovezi, din analiza cărora el deduce că quartarolului nu reprezintă $\frac{1}{4}$ din valoarea denarului, care era corespondentul venețian al tetarterolului bizantin. Cu acest cuvânt erau indicate și anumite *tessere* comerciale utilizate de companiile italiene. Originea lui este sigur toscană, în timp ce mediul principal de utilizare nu este doar cel monetar.

Categoria acestui tip monetar pare a fi posterioară sfârșitului secolului al XIII-lea, când termenul *tetarateron* dispare din izvoarele bizantine, fiind înlocuit cu *assarion*. Ilustrarea locurilor de descoperire pare să confirme legăturile cu lumea bizantină (Patras, Corint, Ierusalim, dar și Toscana, Veneto, Friuli, Romagna).

E. Chino inițiază seria studiilor de medalistică, tratând realizarea unei medalii în care se îmbină mărturii clasice (o medalie din timpul lui Antoninus Pius) cu efigia seniorului Francesco Novello da Carrara.

Din același domeniu al medalisticii face parte și articolul semnat de D. Modonesi. În centrul atenției se află Matteo de Pasti, sculptor, pictor, arhitect, miniaturist, producător de medalii. În această ultimă calitate acesta a lăsat numeroase exemplare în colecțiile medalistice (Muselli, Salvaro, Venturi).

V. Casarotto atrage atenția asupra colecției de sfragistică a abatelui padovan Ascanio Varese, azi conservată în galeria Franchetii de la Ca'd'Oro (Veneția). Studiul are în vedere două direcții: pe de o parte s-a încercat reconstituirea colecționării acestui mic nucleu de matrițe de sigilii; pe de altă parte s-a dorit catalogarea științifică a acestei colecții după criterii noi. Autoarea prezintă cronologic preocupările anterioare de publicare a acestui material, subliniind, totuși, faptul că nu este vorba decât de o simplă trecere în revistă.

În ceea ce privește activitatea de colecționar a abatelui Ascanio Varese se subliniază cantitatea mică de documente relative la această problemă: nu se găsesc izvoarele necesare pentru a demonstra fie în ce mod tiparele ar fi intrat în colecția abatelui, fie momentul în care ele au intrat în patrimoniul muzeului din Padova. În schimb s-au descoperit numeroase acte de colecționar ale fratelui său Stefano Varese. Fără a ne lămuri pe deplin, problema rămâne deschisă.

Cele prezentate mai sus nu pot decât să ne suscite interesul pentru o mai atentă parcurgere a volumului. Autorii fie lămuresc pe deplin problemele pe care le ridică, fie lasă loc unor dezbateri viitoare. Studiile se înscriu în rândul acelor lucrări de specialitate utile atât specialiștilor, cât și celor aflați la început de drum, dornici să-și lărgescă câmpul de cunoaștere. Ca instrument de lucru, volumul oferă posibilitatea identificării unor analogii cu descoperiri din spațiul

românesc, mai ales având în vedere faptul că emisiuni monetare greco-romane, imperiale și bizantine au circulat și în această zonă, ca urmare a apartenenței sale la Imperiul roman ori a legăturilor economice, politice și culturale cu lumea greco-romană și bizantină. Fenomene înregistrate în Europa Occidentală cum ar fi cel al monedei ca ofrandă, sunt atestate, așa cum a demonstrat

V. Mîhăilescu Bîrlița (*Dacia Răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 66–69.), și în teritoriul de la est de Carpați. Planșele și anexele sunt realizate în condiții grafice deosebite, ceea ce dă o notă aparte întregului volum.

CECILIA STOIAN

ANA-MARIA VELTER, *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V–XII*, Editura Paideia, București, 2002, 489 p.+ 14 pl.

Autoarea lucrării a cărei prezentare face obiectul rândurilor de mai jos, Ana-Maria Velter, cercetătoare la Muzeul Național de Istorie a României din București, s-a afirmat în anii din urmă în numismatica românească prin câteva studii rigurose întocmite, ce prospectează diverse aspecte ale circulației monetare din spațiul transilvănean în a doua jumătate a mileniului I și în prima parte a celui următor, avându-se în vedere piese emise în Imperiul bizantin, în Regatul maghiar și în statele central-europene. Dintre aceste studii, cel publicat în „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie”, 39, 1988, 3, intitulat *Unele considerații privind circulația monetară din secolele V–XII în bazinul carpatic (cu o privire specială asupra teritoriului României)*, prefigurează ca tematică și ca diapazon temporal și spațial conținutul prezentei monografii, reliefând preocupări îndelungate și statornice în direcția subiectului ales. De altfel, această temă extrem de vastă, ce ar fi putut constitui substanța a două sau chiar trei lucrări de anvergură, nici nu ar fi devenit abordabilă fără prelungi și obstinate eforturi.

Nu-i mai puțin adevărat însă că studierea concomitentă atât a circulației monedei bizantine, cât și a celei ungurești și central-europene este de natură să ofere o imagine mult mai complexă asupra fenomenelor de ordin economic pe plan sincron și diacronic, exteriorizate în spațiul intracarpatic și în extremitatea estică a Câmpiei Tisei. În ceea ce privește arealul avut în vedere, considerăm – în consonanță cu studiile geografice – că nu este potrivită folosirea conceptului de „bazin carpatic” (*Karpatenbecken*), aflat în uz cu prioritate în istoriografia ungară și germană, adoptat pentru a sugera o congruență între factorul geografic și cel istoric, în sensul că așa-numitul „bazin carpatic” corespunde în mare cu teritoriul Ungariei arpadiene și angevine. Este cât se poate de evident că interiorul arcului carpatic, adică Transilvania propriu-zisă, îmbracă în toate privințele alte trăsături în ceea ce privește relieful, clima, vegetația și rețeaua hidrografică decât Câmpia Dunării Mijlocii, neputând fi vorba în nici un chip de o unitate geografică comună a lor.

Ana-Maria Velter și-a alcătuit volumul monografic – inițial teză de doctorat, susținută în cadrul Facultății de Istorie a Universității din București, la 7 noiembrie 1997, și pregătită sub coordonarea prof. dr. Constantin Preda –

pe baza unui eșafodaj documentar masiv, reprezentat de repertoriul tuturor monedelor și al vestigiilor arheologice din zona investigată, travaliu de mare minuțiozitate și, totodată, de reală utilitate, care oferă posibilitatea verificării operative a concluziilor. Acest demers a obligat-o să parcurgă o vastă literatură de specialitate – românească și străină – și să examineze colecțiile a numeroase muzee, din acest punct de vedere lucrarea sa constituind un adevărat model de tenacitate și profesionalism.

Un alt element remarcabil al sintezei este apelul consecvent la metodologia graficelor și a cartografiilor. Cea dintâi a permis cuantificarea diverselor realități numismatice, iar hărțile cu răspândirea tipurilor monetare s-au dovedit grăitoare pentru dinamica circulației lor. Recurgându-se permanent la figurările cartografice, a fost găsit un suport sugestiv în sprijinul afirmațiilor din text.

Sesizând că anumite procese depășesc perimetrul geografic ales pentru investigații, autoarea a considerat util să-și extindă aria cercetărilor asupra teritoriului actual al Ungariei, Slovaciei și al nordului Serbiei, ceea ce a conferit greutate concluziilor sale. Este evident un factor pozitiv că s-a tins să se depășească încorsetarea obsesivă a hotarelor actuale ale țării în soluționarea unor fenomene manifestate în teritorii mult mai ample.

Ca manieră de lucru, Ana-Maria Velter nu s-a concentrat exclusiv în direcția problemelor decurgând strict din analiza materialului numismatic, ci a stăruit în unele cazuri în mod detaliat asupra cadrului etno-demografic și al contextului politic în care s-au exteriorizat procesele de ordin economic. În acest scop, s-au investigat cu acribie atât izvoarele istorice, cât și – mai cu seamă – cele arheologice, astfel că s-a evitat o eventuală tentă tributară față de punctele de vedere străine.

În partea sa de început, lucrarea cuprinde un excurs asupra izvoarelor și un altul asupra istoricului cercetărilor. Acesta din urmă ni se pare extrem de binevenit prin faptul că prezintă o serie de informații mai puțin cunoscute, ce ar putea constitui un capitol de substanță al unei viitoare ample sinteze privind istoria numismatice românești, a cărei lipsă este resimțită în plin. Structurarea sintezei în capitole și subcapitole s-a făcut pornindu-se de la ideea directoare a autoarei,

potrivit căreia circulația monedelor bizantine în Transilvania ar reprezenta un element de continuitate și de permanență, spre deosebire de penetrația monedelor maghiare, secundată aleatoriu de cea a pieselor islamice și central-europene, care s-ar datora noii ambianțe demografice și politice de la Dunărea Mijlocie, statornicită prin migrarea ungurilor din spațiul pontocaspic în Câmpia Pannonică.

Anvergura demersului, extrem de ambițios și cu adevărat meritoriu, nu a ferit-o însă pe autoarea de anumite capcane, astfel că în aprecierile formulate s-au strecurat inerente inadvertențe, pe care suntem datori să le semnalăm, între altele și pentru a împiedica proliferarea lor: tratatul de geografie al persanului Gardizi nu amintește de ducele Gelu și de țara sa (p. 17), atestată doar de Notarul anonim al regelui Bela; Ebulgazi/Abulgazi, originar de la Hiva din Asia Centrală, nu aparține cronisticii otomane (p. 17), el redactându-și opera în limba ciagatai; găsim neadekvate conceptele de „cultură Alba Iulia-Dridu” (p. 66-67) sau „Dridu-Alba Iulia” (p. 59) („Alba Iulia” fiind doar o variantă regională a culturii „Dridu”), precum și de „cultură Alba Iulia-Ipotești-Cândești-Dridu” (p. 161) („Ipotești-Cândești” fiind un aspect cultural anterior, cu trăsături proprii); numele călătorului evreu Ibrahim ibn Iakub (p. 17, 80, 128) este preferabil să fie redat în forma Abraham Iakobson și nu în cea arabizată; aserțiunea potrivit căreia „patria primitivă” a ungurilor s-ar fi aflat între Munții Altaï și nordul Iranului (p. 113) nu mai întrunește în prezent adeziunea specialiștilor, aceștia optând pentru localizarea ținuturilor lor de obârșie în preajma versanților Munților Ural; *Magna Hungaria* nu se plasa în Levedia, între Volga Inferioară și Marea de Azov (p. 113), ci la nord-est, spre cursul mijlociu al Volgăi; sabia nu era cătuși de puțin „o armă rară la maghiarimea din prima jumătate a secolului al X-lea” (p. 115-116): de-abia după câteva decenii de la stabilirea în Câmpia Pannonică, ca urmare a asimilării modelelor occidentale, încep să fie adoptate și spadele de tip carolingian; nici Ludovic de Provence și nici Berengar de Friuli nu au avut calitatea de împărați „romano-germani” (p. 135), constituirea Sfântului Imperiu roman „de națiune germană” – în anul 962 – fiind opera lui Otto I cel Mare; mozaismul n-a devenit „religie dominantă” pentru toți chazarii (p. 126, nota 350), ci doar pentru elita lor politică; celebra așezare vikingă de la Haithabu (a cărei nume a fost redat eronat Heithabu – p. 119, 166, 170) nu se află în Danemarca (p. 166), ci în landul Schleswig-Holstein din Germania; bogatul tezaur de monede cufice din colecția Muzeului Național Ungar nu a fost recuperat în 1905 (p. 124, 324), ci cu un an înainte și nu provine – așa cum s-a acreditat în literatura veche de specialitate – de la Hust (Huszt) (p. 124-125, 128-129, 324), ci dintr-o localitate neidentificată din fostul comitat al Maramureșului; nominalizarea celor care i-au dedicat recent o micromonografie trebuia făcută în ordinea decisă de aceștia, adică A.V. Fomin și L. Kovács, și nu

invers (p. 125, 234); nu există nici o mărturie scrisă din care ar rezulta pătrunderea unui al doilea val de unguri din Atelkuzu în Pannonia prin 901-905 (p. 115); pericolul peceneg pentru Transilvania după mijlocul secolului al XI-lea nu trebuie supralicitat (p. 159-162), pentru că cea mai mare parte a turanicilor trecuse atunci în Imperiul bizantin, astfel că numărul celor rămași la nordul Dunării nu era prea mare; circulația „bizanților” și echivalența cu „40 de dinari” a fost instituită – potrivit informațiilor lui Simon de Keza – nu de Bela III (p. 195), ci de Bela I etc.

Lucrarea este însoțită de un indice (p. 255-263), care este nu numai onomastic și toponimic, ci și tematic, ceea ce este binevenit. Ne întrebăm însă de ce acesta nu a fost plasat la sfârșitul volumului, precum se obișnuiește pretutindeni, ci înaintea repertoriului, ale cărui date evident că au fost ignorate? Indicele are din păcate numeroase omisiuni, uneori chiar a numelor proprii frecvent menționate în text: Alba Iulia, Arad, Bjelo-Brdo, Cenad, Cluj, Dăbâca, Hust, Iugoslavia (transcris consecvent în text Iugoslavia, ca în perioada interbelică!), Ucraina etc. Lăsându-se probabil numai pe seama calculatorului misiunea de a ordona termenii, unele nume au fost dispuse într-o înșiruire nefirească. Astfel, Alexius III este succedat de Alexius II și I, la fel cum se constată și în cazul lui Bela III, Ștefan III (succedați de Bela II și I și, respectiv, de Ștefan II și I) etc.!

Pentru ca cititorul străin să aibă acces la concluziile cuprinzătoare sale monografiei, autoarea a însoțit-o cu un amplu rezumat în germană (p. 265-286), opțiune pe deplin inspirată, întrucât o foarte mare parte a literaturii de specialitate aferentă problematicei abordate în lucrare se compune din lucrări publicate în limba germană, indiferent de locul de apariție. Traducătorii rezumatului – Romanita Constantinescu și Ștefan Moosdorf – se dovedesc riguroși în munca întreprinsă, dar pe alocuri transpare totuși o parțială nefamiliarizare cu terminologia de specialitate. Astfel, spre exemplu, pentru sintagma „cucerirea patriei” s-a optat pentru forma *Heimat Eroberung* (p. 275, 278, 279) și nu pentru cea consacrată de *Landnahme* și, în mod ciudat, numele împăraților bizantini și cele ale regilor unguri s-au redat în grafie românească (Constantin, Ioan, Ladislau, Leon, Ștefan) în loc de cea germană (Konstantin, Johannes, Ladislaus, Leo, Stephan).

Desigur că asemenea imperfecțiuni, confuzii și omisiuni sunt aproape firești și de neevitat într-o lucrare de sute de pagini, cu un conținut atât de dens, înțesată de amănunte diverse, ca cea la care ne referim. De altfel, ele nu afectează firul ideilor precumpănitoare și nu perturbă certa sa valoare de ansamblu.

Volumul Anei-Măria Velter înmagazinează un imens volum de muncă, constând nu numai din repertorierea și valorificarea materialului numismatic și arheologic, ci și din interpretări nuanțate, facilitate și de deplina familiarizare cu o literatură de specialitate impresionantă. Menționăm în acest sens că numai simpla sa înșiruire a

necesitat nu mai puțin de 39 de pagini. La această listă bibliografică, cu adevărat luxuriantă, ne permitem să adăugăm doar câteva titluri ce ar putea fi consultate cu folos: V.V. Kropotkin, *Novye nahodki sasanidskih i kufiĭeskih monet v Vostoĭnoi Evrope*, în *Numizmatika i epigrafica*, IX, 1971, p. 76-97; C. Bălint, *Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII, 1981, 1-4, p. 105-131; M. Schultze-Dörlamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 35, 1988, p. 373-478; A.G. Muhamadiev, *Drevnie monety Povol'ĭa*, Kazan, 1990; I.-A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV*, Cluj-Napoca, 1996; L. Kovács, *A kora Árkad-kori magyar pénzverésről*, Budapest, 1997; D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998; A. Nazmi, *Commercial relations between Arabs and Slavs (9th-11th centuries)*, Varșovia, 1998.

Pe lângă temeinicia documentării, lucrarea se remarcă prin argumentări logice și coerente. Autoarea face dovada unui ascuțit spirit critic, polemizând adesea cu colegii de breaslă din țară sau străinătate în legătură cu

diverse chestiuni litigioase. Materialul ilustrativ (hărți, tabele, grafice) inserat în text este de bună calitate și cât se poate de sugestiv. Binevenite sunt și cele 14 planșe de la sfârșitul volumului, la care însă s-ar fi impus – exceptând bineînțeles cazurile în care se publică materiale inedite – să se indice autorul și lucrarea de unde au fost reproduse, pentru că nu numai paternitatea ideilor are relevanță. În două din respectivele planșe (4 și 14) sunt figurate câteva din principalele tipuri monetare bizantine și arpadiene cu care s-a operat frecvent în text, idee oportună prin faptul că acestea sunt mai puțin cunoscute în afara cercurilor restrânse de specialiști.

Abordând aspecte care până în prezent au reținut în mai mică măsură atenția numismaților români, autoarea s-a confruntat cu numeroase dificultăți. Cu toate acestea, ea a reușit să ofere rezolvări judicioase pentru cele mai multe din problemele dezbătute, grație competenței și acribiei cu care a înțeles să-și întocmească lucrarea, ce reprezintă fără îndoială una din cele mai remarcabile realizări ale numismaticii noastre medievale din ultimele decenii.

VICTOR SPINEI

GH. MĂNUCU ADAMEȘTEANU, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice și numismatice*, Editura Mad Linotype, București, 2001, 500 p.

La cumpăna dintre primele două milenii ale erei creștine, spațiul est și sud-est european cunoaște puternice reverberații datorate valurilor numeroase ale turanicilor ce s-au scurs neconținut dinspre imensele stepe eurasiatice. Aceste raiduri au modificat echilibrul de forțe în zonă și au periclitat serios poziția Imperiului Bizantin, determinând iremediabil o adâncire a crizei interne pentru ca, în 1204, capitala să fie cucerită de latini, iar peste aproape 250 ani, să primească puternica lovitură din partea Imperiului Otoman.

Este și cazul teritoriului românesc ce a cunoscut invaziile repetate ale populațiilor nomade asiatice, care în migrația lor spre vest și spre sud au intrat în contact cu locuitorii arealului carpato-danubiano-pontic. În cadrul acestei unități spațiale deosebit de complexe din punct de vedere fizico-geografic, un loc aparte l-a ocupat zona cuprinsă între Dunăre și Mare. Istoria regiunii dobrogene prezintă o serie de necunoscute, cauzate de puținătatea și echivocul surselor scrise și de diversitatea materialului arheologic și numismatic, câteodată incapabil să ofere o secvență completă și unitară a evenimentelor petrecute în această zonă, tocmai datorită absenței sau prezenței lui în cantități reduse.

Acest fapt a determinat discuții interminabile între specialiști. Puține lucrări au avut menirea de a oferi rezolvări ale unor ecuații cu mai multe necunoscute. De aceea, avem bucuria și plăcerea de a semna apariția

unei noi monografii referitoare la teritoriul dintre Dunăre și Mare.

Această lucrare reprezintă încununarea cu succes a unei munci întreprinse atât pe teren, cât și în bibliotecă, de către prof. dr. Gh. Mănucu Adameșteanu, cercetări prilejuite de pregătirea tezei de doctorat a domniei sale, sub îndrumarea prof. dr. doc. Ion Barnea.

Sub titlul *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice și numismatice*, se întrevede o istorie a teritoriului dintre Dunăre și Mare, bazată pe coroborarea informației scrise cu rezultatele cercetării arheologice și numismatice, într-o perioadă de timp cuprinsă între urcarea pe tronul basileilor de la Constantinopol a lui Ioan Tzimiskes și căderea Imperiului în aria de influență politico-militară și economică a Occidentului latin, pentru mai bine de șase decenii.

Lucrarea este structurată astfel: o *Introducere* (p. I-III), după care urmează nouă capitole, catalogul monedelor, bibliografia, un rezumat amplu în limba franceză și planșe.

În primul capitol, intitulat *Bizanțul la Dunărea de Jos în timpul împăraților Ioan Tzimiskes-Vasile II (969-1025)* (p. 1-86), autorul prezintă evenimentele derulate în Balcani și în zona dintre fluviul Dunărea și litoralul pontic, ce au condus la o revigorare politică și militară a Bizanțului pe seama statului bulgar. Acțiunea de cucerire a teritoriului balcanic începută de împăratul militar Ioan

Tzimiskes își va găsi finalitatea în măsurile energice inițiate de Vasile al II-lea.

Conform cronicarilor bizantini, Vasile al II-lea a reușit să înfrunte dificultățile interne și externe, pentru că în intervalul 1001–1018, după numeroase conflicte, să dea lovitură finală statului bulgar, prin cucerirea vechilor capitale: Marele și Micul Preslav, Pliska și Ohrida.

Sub impactul acestor evenimente, autorul încearcă să identifice din punct de vedere arheologic și geografic cetățile de la Dunărea de Jos și din Dobrogea care, cu certitudine, s-au aflat în aria de stăpânire a Bizanțului. Astfel, problema stăpânirii bizantine la nordul Dunării este pusă pe seama descoperirilor arheologice și numismatice din Dobrogea, Muntenia, sudul Moldovei și Oltenia, ale căror rezultate completează lacunele sau lipsa scrierilor cronicarilor bizantini și orientali.

Oferind puține informații, referiri și trimiteri privitoare la materialul arheologic provenit din fortificațiile dobrogene, autorul a elaborat însă o reușită catalogare și sistematizare a monedelor bizantine, urmărind metodic descoperirile numismatice de pe linia Dunării, din amonte (descoperirile de la Păcuilui lui Soare) coborând pe fluviu până la vărsarea în Marea Neagră, și, în continuare, urmărind linia litoralului (descoperirile de la Constanța și Mangalia), pentru a vedea momentul când acestea au pătruns la nord de fluviu și, concomitent, perioada în care s-a reinstaurat controlul imperial asupra Dobrogei.

Astfel, ne sunt prezentate câteva date privitoare la istoricul descoperirilor și a materialului arheologic (mai ales numismatic) provenit din cetățile Păcuilui lui Soare, Dervent, Capu-Dealului-Satu Nou, Cernavodă-Axiopolis, Capidava, Hârșova-Carsium, Ostrov-Beroe, Iglia-Troesmis, Măcin-Arrubium, Garvăn-Dinogetia, Isaccea-Noviodunum, Tulcea-Aegyssus, Nufăru-Thalamonium (?), Mahmudia-Salsovia, Constanța-Tomis, Mangalia-Callatis, Histria, Jurilovca-Argamum, Babadag, Adamclisi-Tropaeum Traiani, Pantelimonul de Sus-Ulmetum.

În capitolul II, *Organizarea administrativă și militară a Dobrogei în timpul lui Ioan Tzimiskes-Vasile II (969–1025)* (p. 87–99), autorul realizează o scurtă analiză cu caracter rezumativ a teoriilor și opiniilor istoriografice puse în circuitul științific de către specialiștii în domeniu, cu privire la organizarea administrativ-teritorială și militară a spațiului cuprins între Dunăre și Mare. În același timp, domnia sa ne oferă importante argumente de ordin narativ, arheologic (mai ales sfragistic) și numismatic referitoare la evoluția termenilor ce desemnează unitatea teritorială, dar și pe conducătorul ei civil și militar. Toate aceste încercări nu reprezintă altceva decât, intenția autorului de a insera în cadrul unei secvențe istorice coerente și reale date, noțiuni și evenimente veridice, ce ar putea completa paginile goale ale istoriei acestei provincii românești.

Criza din secolul XI: de la Constantin VIII la Nichifor III (1025–1081) (p. 100–136) este cel de-al treilea capitol al lucrării și se referă la perioada în care

conjunctura internațională favorabilă dușmanilor interni și externi ai imperiului este influențată de mișcările energice ale turcilor selgiucizi, de prezența normanzilor în Occidentul european, de revolte și atacurile succesive ale bulgarilor și rușilor kieveni și, nu în ultimul rând, de invaziile repetate ale populațiilor stepei euroasiatice (pecenegii, uzii și cumanii).

Această situație, deloc favorabilă Imperiului Bizantin, se reflectă în izvoarele scrise ale epocii, dar și în „mărturiile elocvente ale pământului” (dovezile arheologice și numismatice).

Într-un mod cu totul inedit, distrugerile cauzate de numeroasele atacuri ale „oamenilor stepei” sunt urmărite de către autor prin prisma oscilațiilor circulației monedei și a podoabelor în zona geografică amintită. Astfel, spre exemplu, în perioada 1072–1091, se pare că Dobrogea a fost temporar sub stăpânirea pecenegilor, consemnându-se deci, un hiatus al dominației bizantine aici, fapt reliefat și în săpăturile de la Silistra, Păcuilui lui Soare, Garvăn-Dinogetia. Concluzionând, autorul observă că în timpul împăratului Mihail VII Ducas se înregistrează o scădere a numărului de monede aflate în circulație, situație consemnată și de indicatorul monede/ani de domnie, fapt atribuit cauzelor interne și externe, a înlăturării autorității bizantine și a instaurării celei pecenege în Dobrogea (p. 136).

În cel de-al patrulea capitol, *Un atelier monetar dobrogian din secolul al XI-lea* (p. 137–147) se încearcă localizarea arheologică și geografic-istorică a unui atelier monetar local, care în opinia specialiștilor pare să fi funcționat la Silistra-Dorostolan sub controlul administrației bizantine, într-o perioadă în care Dobrogea de Nord era ruptă de restul imperiului (în deceniul al 8-lea al secolului al XI-lea, în timpul domniei împăraților Roman IV Diogene, Mihail VII Ducas și Nichifor III Botaneiates).

Identificat după cantitatea de monedă găsită în teritoriul vechiului centru Silistra-Dorostolan, în comparație cu descoperirile din restul spațiului dobrogian, ce datează din această perioadă, autorul ajunge la concluzia că, este vorba de un atelier oficial ce lucra pe scară largă, excluzând posibilitatea de a fi pus în legătură cu existența unei formațiuni politice autonome de thema Paristrion, chiar în condițiile întreruperii temporare a controlului bizantin asupra acestei regiuni, vreme de câțiva ani. Prezența lui în această zonă a stăpânirii imperiale nu reprezintă un fenomen izolat în lumea bizantină ci, prin activitatea sa, împărații au încercat să suplinească lipsa banilor pentru a plăti trupele de mercenari, care trebuiau să țină piept invaziilor din ce în ce mai numeroase ale nomazilor (p. 144).

Capitolul V – *Dobrogea în timpul împăratului Alexios I Comnenul (1081–1118)* (p. 148–162), tratează problema revigorării politice, militare și administrative a Imperiului, ce l-a avut în această perioadă pe tronul său pe împăratul reformator, care va pune bazele unei noi dinastii – cea a Comnenilor – și care va da Bizanțului un prestigiu neegalat până la cucerirea sa de către otomani în 1453.

Informațiile oferite de *Alexiada* anei Comnena, probate de rezultatele cercetării arheologice, numismatice și sfragistice, „luminează” istoria regiunii de la Dunărea de Jos pentru ultimile decenii ale secolului al XI-lea și începutul celui de-al XII-lea. Autorul acordă o importanță aparte descoperirilor numismatice (izolate și tezaure), ce acoperă o arie geografică întinsă, însumând peste 1000 de exemplare, datate în această perioadă. Prezentarea lor este însoțită de analogii cu descoperirile făcute în zone geografice învecinate cu Dobrogea. Totodată, repartizarea materialului numismatic în acest spațiu, în funcție de valoarea nominală a monedelor, de cantitatea și puritatea aliajului pieselor, de clasele din care fac parte și de metoda prelucrării lor (vezi tabelele și anexele, clasificările și planșele din cea de-a doua parte a lucrării), alături de investigarea siturilor în plan orizontal și vertical, are ca rezultat identificarea cetăților care au avut de suferit în urma raidurilor populațiilor migratoare, din anii 1082/1083, 1085/1086, 1087, 1090, 1095, 1112, 1114.

În capitolul VI – *Un atelier monetar la Isaccea în timpul lui Alexios I Comnenul* (p. 163-173), autorul semnalează prezența unui alt centru de batere a monedei în Dobrogea, de data aceasta nu la Silistra-Durostolon, ci la Isaccea. Atelierul este datat și localizat în urma efectuării unor sondaje arheologice și analitice comparative a materialului numismatic provenit din acest centru și a unor piese emise în alte regiuni ale Imperiului. În același timp, se analizează activitatea altor ateliere de batere a monedei bizantine din „întreaga Thracie” (de pe teritoriul Bulgariei de astăzi și a Macedoniei), dar și din Grecia și Turcia.

Organizarea administrativă și militară a Dobrogei în secolele XI-XII: de la Constantin VIII până la Alexios I (1025-1118) (p. 174-188) reprezintă obiectul de studiu al celui de-al VII-lea capitol al lucrării.

Autorul pune în discuție cu acest prilej evoluția termenilor ce desemnau unitatea teritorial-administrativă de bază (*thema*) și autoritatea civilă și militară ce se afla la conducerea acesteia (strategul, katepanul, ducele). Noile reforme administrative imperiale prevedeau ca acestea să nu mai fie circumscripții militare, ci subdiviziuni civile, ele fiind deci, independente de comandamentele militare (p. 174). Concomitent, se limitau atribuțiile strategilor și se realiza o clară precizare a prerogativelor katepanilor și a ducilor. Toate aceste decizii au avut menirea de a spori rolul administrației civile de la Constantinopol, în detrimentul funcționării militare, fapt ce a prejudiciat considerabil prestigiul politic și militar al Imperiului bizantin. Tocmai astfel de disfuncționalități ale aparatului de conducere imperial au cauzat și pierderea unor provincii și teritorii vitale Bizanțului, cum ar fi Siria și Mesopotamia, în dauna selgiucizilor, Italia, în favoarea normanzilor, teritorii de-a lungul coastei Adriaticii, smulse de unguri și sârbi.

În această perioadă de timp, Dobrogea era inclusă în marea temă Paristrion, autoritatea administrativă a imperialilor asupra regiunii menținându-se permanent,

cu mici intermitențe datorate raidurilor migratorilor (pecenegi, uzi și cumani). Autorul consideră în acest sens că succesiunea secvențelor istorice ale provinciei dobrogene este întreruptă de numeroase hiatusuri, fenomen ce se datorează „unor deficiențe informaționale de moment și nu unei absențe reale a stăpânirii bizantine pe aceste meleaguri” (p. 186).

În capitolul al VIII-lea – *Dobrogea în timpul domniei împăraților Ioan II Comnenul și Manuel I Comnenul (1118-1180)* (p. 189-199), se continuă prezentarea situației de la Dunărea de Jos într-o perioadă de timp pentru care informațiile narative despre acest spațiu sunt foarte vagi, lacunare și, uneori, eronate. De aceea, descoperirile sfragistice, numismatice și arheologice, deși puține și inegal repartizate în teritoriu, vin să completeze o secvență istorică mai neclară a istoriei Dobrogei. Pe baza acestui material diversificat (amfore, ceramica smălțuită, obiecte de podoabă și de cult, numeroase monede provenite din atelierele imperiale etc.) autorul semnalează, incontestabil, continuitatea stăpânirii bizantine la nordul fluviului, la sfârșitul secolului al XII-lea. Insistând pe descoperirile numismatice provenite din această zonă, autorul face unele observații cu privire la încetarea existenței (cel puțin pentru câțiva ani, câteva decenii sau chiar secole) a unor cetăți dobrogene și dunărene, pusă pe seama atacurilor populațiilor euroasiatice, care au continuat să șubrezească temelii Imperiului, prin incursiunile repetate în sudul fluviului.

În ultimul capitol, intitulat sugestiv *Criza Imperiului bizantin (1180-1204)* (p. 200-209), autorul prezintă rezumativ cauzele și evenimentele ce au determinat cucerirea Constantinopolului de către latini (9 mai 1204), după un asediu de câteva zile. După moartea împăratului Manuel I Comnenul (24 septembrie 1180) criza politică, administrativă și militară se adâncește, constatându-se o înmulțire a dușmanilor interni și externi ai Bizanțului. În Occident, statele catolice își întăresc puterea în jurul scaunului papal și inițiază, sub pretextul sfintei lupte de eliberare a fraților credincioși de sub stăpânirea musulmană, o serie de cruciade, ce ascundeau în fapt dorința și nevoia expansiunii politice și economice a acestora, în dauna unui imperiu măcinat de intrigă și slăbit fizic. În Orient crește puterea turcilor selgiucizi iar dinspre imensele stepe euroasiatice, vin din ce în ce mai multe și mai numeroase grupuri de nomazi. În Balcani, revoltele vlahilor și bulgarilor, pretențiile sporite ale ungarilor și sârbilor nu fac altceva decât să sporească și să alimenteze factorii de eroziune a fundamentelor laice și spirituale ale autorității imperiale. La toate acestea se adaugă fiscalitatea excesivă menită să susțină financiar operațiunile militare ale Bizanțului, dar și intrigile și comploturile din interior.

Cucerirea Constantinopolului (1204) de către occidentali și înființarea pentru mai bine de 60 de ani a unui imperiu latin pe coasta Bosforului, avea să anticipeze căderea acestei cetăți a creștinătății sub stăpânirea otomană, în 1453.

Revenind la problemele legate de istoria zonei de la Dunărea de Jos, concluzia autorului este că prezența bizantinilor în Dobrogea a fost o realitate, cel puțin până la începutul secolului al XIII-lea, mai bine zis până în 1201 când Ioniță Kaloian cucerește Varna, iar bizantinii sunt înlăturați din această zonă.

Dacă sărăcia izvoarelor scrise și informațiile, uneori contradictorii, desprinse în urma analizei acestora sunt incapabile să limpezească lucrurile pentru această perioadă, lucrarea cercetătorului Gh. Mănușu-Adameșteanu reușește să repună în discuție o serie de aspecte cu privire la istoria acestei provincii, dintr-o perspectivă inedită – cea arheologică și numismatică.

Chiar dacă suferă de mici carențe (legate de necesitatea prezentării mai multor informații referitoare la materialul arheologic și stratigrafia unor situri, cu trimiteri bibliografice și adnotări de rigoare), ce nu țin neapărat de metodologie și neglijență profesională, ci de câmpul vast al cercetării pe care autorul a încercat să-l acopere, în urma a mai multor ani de studii și participări la numeroase campanii arheologice în Dobrogea, inițiativa sa merită să fie felicitată. Lucrarea a pătruns fără discuție în circuitul științific de specialitate, devenind un instrument de lucru prețios, mai ales că, în a doua parte a sa, autorul realizează un catalog al tuturor monedelor

inedite și al celor incomplet publicate (p. 210-343). La note sunt prezentate piesele publicate până la sfârșitul anului 2000. Catalogul a fost realizat după următoarele criterii: *din punct de vedere cantitativ și calitativ* al materialului, catalogul a avut în vedere succesiunea tezaure – descoperiri izolate și ordinea aur, argint, bronz; *din punct de vedere geografic*, prezentarea se face de la sud spre nordul provinciei, iar centrele mai importante de pe linia fluviului sunt menționate dinspre amonte spre aval, deci de la Păcuil lui Soare spre Nufăru.

Lucrarea mai cuprinde o listă a abrevierilor (p. 344-348), bibliografia studiată (p. 349-398) precum și 57 de tabele (p. 399-464), rezumatele capitolelor în limba franceză (p. 465-486) și planșe (p. 487-500).

Această monografie se impune prin conținutul științific, stilul redactării, metodologie și valențele informaționale:

Această nouă apariție editorială vine să rezolve o serie de probleme de istorie economică, militară și politică, iar metodologia uzitată de către autor aici răspunde unei necesități de ultimă oră a cercetării istorice românești: realizarea unei istorii a spațiului românesc prin coroborarea izvoarelor scrise cu informațiile investigațiilor arheologice și numismatice.

GEORGE BILAVSCHI

DOINA CIOBANU, *Exploatarea sării în perioada marilor migrații (sec. I-XIII e.n.) în spațiul carpato-dunărean*, Editura Alpha, Buzău, 2002, 242 p.

Încă din antichitate este cunoscut fenomenul exploatarei sării în spațiul românesc, carpato-dunărean. Acest proces s-a perpetuat și în epocile următoare, fapt atestat de izvoarele scrise, însoțite uneori de imagini sugestive, precum cele din timpul dominației romane sau din vremea domniei voievozilor români (Mircea cel Bătrân, Alexandru cel Bun). Rolul deosebit al sării, în istoria noastră, este cunoscut și prin intermediul episodului bănățean al vămii sării regale maghiare, de către ducele Ahtum, care a determinat lupta pentru deținerea monopolului sării în acest spațiu. Dacă scopul exploatarei și valorificării sării este cunoscut, precum și căile de acces rezultate în urma schimburilor comerciale, mai puțin știute sunt tehnicile, metodele și uneltele utilizate, în vederea extragerii sării din spațiul carpato-danubian, în perioadele incipiente ale omenirii. În acest ultim scop, și nu numai, este foarte bine venită lucrarea Doinei Ciobanu, care și-a propus să argumenteze, din punct de vedere politic, economic și spiritual valoarea acestui mineral.

Volumul de față este o sinteză a aspectelor economice cu multe implicații în evoluția societății carpato-danubiene din perioada secolelor I-XIII d.Hr. Argumentul redactării lucrării este legat de dezinteresul cercetărilor cu privire la întregul proces al exploatarei, din perioadele vechi ale istoriei noastre, atenția specialiștilor pentru problema în

discuție fiind consemnată în istoriografia românească doar pentru epoca modernă și contemporană.

Compusă din patru capitole, cartea este prefăcută de cuvântul prof. dr. Dan Gh. Teodor, explicația abrevierilor utilizate și argumentul autoarei. Ea se încheie cu un rezumat în limba engleză și un important catalog al izvoarelor sărate exploatare și valorificate în spațiul și secolele amintite. Pe ultimele pagini se află bibliografia de specialitate, consistentă, presărată cu lucrări în limbi străine și repartizată pe capitole, succedată de o anexă care include tabele cu zăcămintele de sare din diferite zone geografice (spre exemplu: din văile Sucevei, Trotușului, Buzăului, Dâmboviței, Jiului; din depresiunile Transilvaniei) și hărți diverse cu sublinierea centrelor de extracție a sării. Tehnicile, metodele și uneltele folosite sunt sugestiv reflectate în ilustrația aferentă lucrării. Prefața semnată de prof. dr. Dan Gh. Teodor cuprinde o succintă trecere în revistă a conținutului celor patru capitole cu menționarea realizărilor autoarei. Argumentul conține intenția de a limpezi imaginea tulbură ce persistă încă și astăzi asupra sistemului de exploatare a sării din perioadele de început din spațiul carpato-danubian. În vederea reușitei, autoarea a apelat la sursele de informare oferite de opere, publicații științifice din domeniul arheologiei, istoriei, geologiei, medicinei, la care se adaugă propriile cercetări de teren. Introducerea cărții,

care este în fapt capitolul I, aduce unele lămuriri privitoare la natura mineralului în discuție, amintind totodată depozitele de sare existente și folosirea lor; acestea sunt apele mărilor și oceanelor cu o salinitate foarte mare (30g sare/litru). Doina Ciobanu accentuează condițiile necesare pentru extracția sării din mări, oceane și lacuri, cu specificarea că acest fapt este posibil doar în zonele cu climă adecvată, ca temperatură și umiditate, de obicei în zonele tropical aride. Cum era de așteptat este subliniat rolul indispensabil al sării în viața oamenilor și a animalelor. Potrivit informațiilor din acest prim capitol, România este una dintre țările Europei, ce dispune de mari cantități de sare; adevăr recunoscut de altfel știindu-se că țara noastră dispune de 200-300 puncte masive de sare. Conform unor statistici România este plasată chiar în vârful ierarhiei țărilor europene deținătoare de sare.

Firul introductiv laudă calitatea zăcămintelor din masivii de sare, însă exagerează în privința condițiilor ușoare de exploatare a acestora. Autoarea enumeră principalele centre de extracție a sării: Ocna Șugatag, Ocna Dej, Ocna Mureș, Ocna Sibiului, Turda și salinele de la Praid (Transilvania). Pentru Oltenia, Muntenia și Moldova amintește centrele salifere de la Ocnele Mari, Slănic Prahova, Târgu Ocna și Cacica. Rolul economic al sării este dublat de unul spiritual, de legătura între semenii, exemplificat la vechii arieni, care considerau sarea „sfântă” întrucât împiedica descompunerea cadavrelor. Egiptenii foloseau mineralul în vederea îmbălsămării morților, iar la romani contribuția sării se reflecta în numele zeiței sănătății și prosperității, Salus. Cunoscutul obicei al întâmpinării oaspetelui cu pâine și sare era la arabi o garanție din partea gazdei, pentru viața și avutul noului venit. Capitolul secund aduce în prim plan un al treilea rol al sării, în afara celui economic și spiritual, cel politic. Ca orice lucrare istorică, și aceasta pornește de la izvoarele scrise ale vremii, precum și cele arheologice, ambele surse destul de reduse în consistență, însă permit sublinierea însemnătății sării în societatea veche, geto-dacă, romană și în timpul marilor migrații prezente în spațiul carpato-danubian. În absența unor mărturii scrise, Doina Ciobanu crede că, în preistorie, oamenii au depistat sursele de sare prin intermediul animalelor. Astfel își argumentează ideea amplasării așezărilor umane, din epoca bronzului și hallstattului, în preajma surselor de sare și nu ca urmare a unei stabiliri aleatorii. În sprijinul ipotezei îl amintește pe John Fichtel care, la 1780 semnală urme preistorice de exploatare, cu unelte de piatră și bronz, vechi de 3500 ani, în salinele din Maramureș, Rodnă și Ocna Șugatag.

Expunerea continuă cu ciclul exploatarei sării în perioada geto-dacă, în vremea domniei lui Burebista fiind consemnate schimburi economice între autohtonii din zona Ocnelor Mari și negustorii greci și romani. Dovezile schimburilor comerciale dintre autohtoni și lumea greco-romană sunt mai numeroase: tezaurele monetare descoperite pe văile Jiului, Buzăului, Oltului, asigurau plata exportului de sare. Capitolul continuă cu

reconstituirea tabloului exploatarei populației, a solului și a subsolului provinciei Dacia de către autoritățile romane. Sărăcia Peninsulei Italice în zăcămintele de sare, minereuri prețioase este înlocuită de bogăția geto-dacilor. Izvoarele antice oferă cunoașterea pentru spațiul carpato-danubian a 18 mine mari și 11 mai mici: Cojocna, Dej, Ocna Mureș, Turda, Domnești, Bistrița-Năsăud ș.a. În urma acestor izvoare autoarea a depistat cele două drumuri importante ale sării, al Mureșului și al Oltului, ce permiteau accesul dintr-o zonă în alta, din antichitate și până în vremurile moderne. Centrele de exploatare a sării erau apărate de legiuni romane, fapt atestat de urmele prezenței castror; spre exemplu la Drăjna-de-Sus legiunea a V-a Macedonica și a XI-a Claudia. Bogăția salină a geto-dacilor era prezentă în toată lumea romană. În acest sens și-a exprimat punctul de vedere și Doina Ciobanu care a fost influențată în decizie de însemnările lui Vasile Pârvan, potrivit cărora: „sarea pleca din Dacia până la Salona, la Mytilene și chiar până în Egipt”. Corect s-a constatat în spațiul carpato-danubian că, după retragerea aureliană, exploatarea bogățiilor solului și a subsolului a continuat, chiar dacă în zonă s-au infiltrat migratori. În majoritatea lor crescători de vite, migratorii aveau nevoie de acest mineral. Necunosători ai procesului de extracție, ei s-au folosit de autohtoni pentru a beneficia de mineralul în cauză, pe căi pașnice sau mai puțin ortodoxe. Provincia Dacia oferea nu doar sarea necesară animalelor dar și spații largi pentru pășunat, iată de ce, intuitiv, este recunoscută schimbarea relațiilor comerciale bazate pe bani cu o economie naturală, în care plata obligațiilor se onora în natură (cereale, sare, metale, munca fizică). În cadrul acestei economii, sarea a fost nu doar o sursă de plată, ci și o „monedă de schimb”. Capitolul schițează, în mare, periplusul populațiilor migratoare în spațiul fostei Dacii, după părăsirea ei de autoritățile romane. Menționați în ordinea cronologică a pătrunderii lor (sarmați, goți, huni, gepizi, avari, slavi, unguri), accentul cade pe dependența așezării lor în preajma salinelor și încercarea de a obține controlul, autoritatea asupra acestor zăcămintele. Evidențierea importanței asupra acestui mineral în viața migratorilor se reflectă în cazul ungurilor, pentru care sarea, alături de aur și pășuni reprezenta întregul lor avut. Din acest motiv ungurii, iar înaintea lor avari și slavii, s-au așezat în podișul central transilvănean, în preajma surselor de sare, pe care cu vremea le-au luat sub autoritate proprie.

Documentele din perioada evului mediu românesc au înlesnit cercetările Doinei Ciobanu și au permis desprinderea unor concluzii certe. În Transilvania, salinele au devenit proprietatea regilor maghiari (Geza I, Bela al II-lea, Bela al III-lea, Andrei al II-lea, Bela al IV-lea), din care rezultau venituri consistente sau erau oferite ca danii mănăstirilor ori persoanelor din anturajul coroanei maghiare. Aceeași situație este consemnată, pe baza documentelor din secolele XIV-XV și în Țara Românească și Moldova. Însemnările călătorilor străini

ce au vizitat aceste meleaguri (Petru Bogdan Baksic, Ioan Travelski, Elina Domenico) subliniază calitatea și cantitatea mare de sare exportată.

Capitolul al III-lea este dedicat tehnicilor, metodelor și uneltelor folosite cu scopul obținerii sării. În debutul său este schematic înfățișată creșterea și evoluția demografică din antichitate și până în evul mediu. Numărul mare al locuitorilor îi obligă la exploatarea bogățiilor solului și subsolului în vederea supraviețuirii. În lipsa unor mențiuni a izvoarelor antice, referitoare la mijloacele tehnice, prin care se obținea producția de sare, Doina Ciobanu a apelat la metodele populare actuale, care sunt similare celor antice doar că, astăzi, ele au evoluat fiind perfecționate și mult mai rentabile cantitativ și calitativ; spre exemplu: tehnica crivacului, metoda maramureșană sau metoda puțurilor gemene, ultima evidențiată de descoperirea de la Valea Florilor din Transilvania. Descoperirea luată ca exemplu, de autoarea lucrării, se remarcă prin păstrarea uneltelor folosite în antichitate la extragerea sării: cazmaua, lopata mare și mică, de tip vâslă, cociorba (săpăliga), țiul de sare, troaca, pârghia simplă și pârghia cârlig, rășnița din piatră. Cea mai mare parte a obiectelor sunt comune și astăzi, însă pentru unele nu li s-a stabilit o analogie adecvată fiind, se pare, unelte aparte (țiul de sare, troaca și rășnița din piatră).

Cu sprijinul surselor antice (Plinius cel Bătrân), la care a apelat autoarea, aflăm de modul de iluminare al minelor (cu opaițe), de fabricarea uneltelor în ateliere meșteșugărești locale și de abandonarea centrelor de exploatare, când nu mai ofereau siguranță, rezervele de sare secau, sau în interiorul minei se infiltra apa. Această veche îndeletnicire de extracție a sării în spațiul carpato-danubian, văzută ca o preocupare exclusiv autohtonă, constituie pentru Doina Ciobanu un alt argument al continuității neîntrerupte a daco-romanilor și apoi a populației românești din teritoriul fostei Dacii. Ultimul

capitol al lucrării este rezervat concluziilor generale, de multe ori reluate pe parcursul acestui volum și asupra cărora nu vom mai insista, întrucât au mai fost menționate. Ca orice lucrare, și aceasta are unele scăpări, cum ar fi neclaritățile din cadrul aparatului critic (note de trimitere ce nu au legătură cu textul respectiv), referințe bibliografice cu caracter de popularizare și nu de specialitate, nevalorificarea tuturor izvoarelor și posibil reducerea textului, în vederea publicării, a lipsit întregul de o uniformitate totală între scris și imagine. Regretul autoarei din finalul cărții este legat de imposibilitatea cercetărilor arheologice de a acoperi, în lipsa unor izvoare scrise, lacunele din cadrul procesului de extracție al sării, factor important în evoluția societății românești, întrucât în preajma salinelor s-au produs modificări de-a lungul vremii care nu mai permit accesul liber în zonă. Pentru viitor ea speră ca cercetarea de teren să aducă o contribuție mai largă în vederea cunoașterii amănunțite a tuturor aspectelor „aurului alb”. Totodată, perioada aleasă fiind prea largă, este foarte greu de acoperit subiectul și de epuizat, în totalitate, sursele de informare.

În ultima parte a lucrării, pe lângă bibliografia selectivă, rezumatul în limba engleză, ilustrația bogată și hărțile cu centrele saline, se află și catalogul surselor de sare exploatare în spațiul carpato-danubian, în perioada secolelor I–XIII d.Hr., foarte util prin coordonatele geografice ale fiecărei localități.

Ca urmare a unor preocupări statornice în domeniu, însoțite și de cercetări proprii de teren, în decursul mai multor ani, Doina Ciobanu a reușit cu succes să îmbine într-un singur volum informațiile izvoarelor scrise, contribuțiile arheologice și progresele tehnice ale lumii moderne în privința abordării unui subiect sensibil, cu puternice rezonanțe în plan economic și politic.

GEORGE HÂNCEANU

VLAD GHIMPU, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia*, Editura Tyragetia, Chișinău, 2002, 219 p.

Nu se poate vorbi de cultura românească, de un ansamblu multicultural, fără a ține cont de Basarabia. Interferențele și conexiunile cu acest teritoriu contribuie într-o măsură considerabilă la conturarea unei tradiții în spiritul românesc de pretutindeni.

Lucrarea muzeografului basarabean Vlad Ghimpu, *Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia*, inițial teză de doctorat a autorului, coordonată de prof. dr. Victor Spinei și susținută cu succes la Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, în primăvara anului 1999, reprezintă o adevărată enciclopedie a locurilor sacre de peste Prut.

Structurată în cinci capitole bine conturate, cartea analizează detaliat cele mai importante mănăstiri și biserici ale Basarabiei din punct de vedere istoric,

arhitectonic și al evenimentelor istorice prin care acestea au trecut.

Scopul acestei lucrări, specificat succint în introducere, ca și în prefața semnată de Victor Spinei, privește extinderea cunoașterii evoluției bisericilor și mănăstirilor din Basarabia prin trimiteri la izvoare documentare și arheologice, plecând de la realizările anterioare ale istoriografiei și ale studiilor de specialitate referitoare la viața cultural-religioasă a perioadei medievale în Moldova.

Capitolul I este o prezentare a istoriografiei pentru tema abordată, reliefându-se totodată influența păgubitoare a factorului politic în cercetarea științifică. Acest lucru a dus în unele cazuri, ca studiile asupra bisericilor și mănăstirilor să aibă un caracter de cercetare stabilit dintr-un

interes imperial pentru teritoriul cucerit, iar în alte cazuri elaborarea unor studii referitoare la această problemă nu depășeau nivelul de popularizare.

Cu toate acestea, odată cu Unirea Basarabiei cu România, istoriografia românească se dezvoltă, elaborându-se sinteze în care rezultatele cercetărilor istorice au fost integrate întregului spațiu românesc. Obiectivele cercetărilor de-a lungul timpului au diferit în funcție de unele preferințe subiective, fapt ce a necesitat din partea autorului o investigație riguroasă legată de tematica lucrării.

În ceea ce privește bisericile și mănăstirile din perioada medievală prezentate în capitolul al II-lea, autorul decodifică pe baza tradițiile legate de creștinarea timpurie a românilor, a documentelor, a relatărilor întâmplătoare sau pe baza actelor de proprietate prezența bisericilor în satele și târgurile Basarabiei. De asemenea, autorul subliniază prezența în context documentar a mai multor mănăstiri care apar menționate direct sau prin mărturiile unor monahi. Aceste mărturii reliefează faptul că aproape în fiecare localitate existau una sau mai multe biserici, chiar dacă din lăcașurile vechi de cult au rămas prea puține datorită vitregiilor vremurilor.

Cercetarea bisericilor și paracliselor din centrele urbane și rurale din perspectivă istorică și arhitectonică face obiectul capitolului al III-lea. Analiza autorului este

centrată pe o serie de lăcașuri religioase păstrate integral sau parțial, cum ar fi bisericile din Cetatea Albă sau Sf. Nicolae din Hotin. Cercetarea confirmă conexiunile și sintezele spațiului de la est de Carpați cu întreg spațiul românesc prin raportarea la viața religioasă și la contextul arhitectonic.

Elemente detaliate de o mare importanță le găsim în capitolul IV, unde sunt prezentate mănăstirile de zid și rupestre tratate în perspectivă istorică și arhitecturală.

Complexele monahale rupestre de pe Valea Nistrului și Răutului ne sunt înfățișate prin analiza specificității acestor lăcașuri de cult. Mănăstirile rupestre de la Căpriana, Bosie de la Orheiul Vechi (singura datată documentar), Saharna, bisericile rupestre ale mănăstirilor Japca și Tipova reliefează interferențe cu arhitectura de zid și de lemn.

Ultima parte a lucrării lui Vlad Ghimpu, realizată după eforturi remarcabile, scoate în evidență rădăcinile culturii ținuturilor moldave și își propune *ab initio* să identifice bazele pe care s-a propulsat rezultatul unei tradiții întemeiate pe principiul continuității.

Cele prezentate de autor în această carte rămân ca o mărturie sau ca un model a ceea ce a fost la început. Ele nu sunt decât daruri ale unei culturi supuse vremii cu tot ceea ce presupune ea.

MIHAI GIOSAN

* * * *Moldova și economia de schimb europeană. Secolele XIV–XVIII*, Biblioteca Fundației Academice „A.D. Xenopol”, VIII, coord. Al. Zub, volum editat de V. M. Butnariu, Editura Panfilus, Iași, 2003, 140 p.

O succintă *Introducere*, semnată de editor, argumentează importanța temei și obiectivele urmărite pe parcursul lucrării: reluarea rolului și a locului Moldovei în context internațional, dintr-o dublă perspectivă – cea a sistemului politic european și a fenomenelor monetare din epocă. Această interferență a planurilor abordate, alături de perspectiva interdisciplinară susținută de utilizarea izvoarelor numismatice (destul de restrânsă însă) asigură demersului, în opinia editorului, o notă de inedit. Cartea este structurată în patru capitole, la rândul lor subîmpărțite, dispuse cronologic, reprezentând contribuții ale cercetătorilor Institutului „A.D. Xenopol” din Iași.

Primul capitol, intitulat *Poziția internațională a Moldovei până la 1412. Strategii politico-militare și sisteme monetare*, este semnat de V.M. Butnariu. Autorul creionează evoluția raporturilor de forțe pe continent, de la mijlocul secolului al XIII-lea, perioadă de relativă prosperitate sub semnul lui *pax mongolica*, până la începutul secolului al XV-lea, când tratatul de la Lublau a dezamorsat temporar conflictul dintre Ungaria și Uniunea polono-lituaniană. Într-un plan secundar apar mențiunile referitoare la statutul juridic al Moldovei, de la întemeiere până în timpul domniei lui Alexandru cel Bun. De o atenție mai amplă beneficiază momentul 1372, când împăratul Carol al IV-lea și regele maghiar Ludovic de Anjou au încheiat un acord de recunoaștere reciprocă a posesiunilor, în actele celor doi suverani fiind menționată și Moldova. Abordând problema din perspectiva izvoarelor numismatice din epocă, autorul

pare convins că nu ne aflăm în fața unei simple afirmări a unei pretenții de stăpânire din partea suveranului angevin, ci a unei suzeranități *de facto*. Argumentul adus în această situație, și anume interpretarea oscilațiilor emisiunilor pragheze din compoziția a patru tezaure analizate, descoperite pe teritoriul Moldovei, este unul indirect și puțin consistent dacă ținem cont de faptul că toate aceste depozite au fost recuperate parțial. Însă ideea poate fi reținută și verificată prin informații mai sigure.

O situație interesantă, care necesită explicații, este absența emisiunilor poloneze și lituaniene în descoperirile monetare de până acum, de la est de Carpați, în perioada de început a suzeranității poloneze asupra Moldovei.

Același autor semnează și capitolul următor – *Europa de la medieval la modern. Secolele XVI–XVII*. În structura internă a lucrării se pare că acest demers, axat pe problematica politico – militară a Europei din această perioadă, fixează cadrul de manifestare a fenomenelor corespunzătoare din spațiul est-carpatic, analizate pe larg în ultimele două capitole. Discuția este structurată pe trei paliere, cele trei contribuții abordând perioada, succesiv, prin prisma mentalităților, a situației politice și a vieții economice. Fundalul ideologic al epocii este marcat de criza spiritualității medievale („a cunoștinței medievale europene” cum o numește autorul), provocată de extinderea spiritului umanist al Renașterii, pe de o parte, și conflictul dintre catolicism și protestantism, pe de alta. În acest cadru sunt inserate considerațiile de natură politică și economică, analizate independent. Punctul de

plecare al discuției îl constituie analiza compoziției tezaurilor monetare din secolele XVI–XVIII, descoperite pe teritoriul Moldovei. Inventarierea acestora a permis autorului stabilirea „așa-numitelor” spații monetare – în speță cel otoman, german, polonez, sudez și rusesc. Ele corespund acelor factori de putere, situați în vecinătatea Moldovei, care s-au angajat în dispute pentru dobândirea preponderenței politico – militare, juridice și economice asupra acestui teritoriu. Pornindu-se de la aceste date, se reconstituie întregul sistem politic și economic european, subîmpărțit în patru unități geopolitice, evidențiindu-se constant „dependențele dintre fenomenele monetare și evenimentele politico – militare din epocă”.

Cel de-a treilea capitol, semnat de Dumitru Agache, sugestiv intitulat *Comunicare, interferențe și disjunții*, abordează problema căilor de comunicație în spațiul est-carpatic, în evul mediu. Așa cum deducem din ampla „retrospectivă istoriografică” asupra subiectului, domeniul nu este unul inedit, prilejuind deja numeroase abordări din unghiuri și viziuni diferite. În același timp, excursul istoriografic permite autorului relevarea unor carențe, în special de ordin metodologic, privind utilizarea surselor și interpretarea lor – se impută mai ales gravitatea în jurul unor „clișee”, nedepășindu-se puncte de vedere exprimate de antecesorii în materie. În ultima parte se propune o nouă perspectivă, încercându-se tratarea temei în raport cu doi factori decisivi: cadrul natural al țării și „activitatea istorică fundamentală”. Dacă împrejurările geografice, constante pe tot parcursul evului mediu, au influențat ruta sau cursul căilor de comunicație, faptul istoric concret și în primul rând cel economic a jucat un rol precumpănitor în dezvoltarea diferită a acestora. Urmărind interferențele între evenimentele istorice și metamorfozele „drumului moldovenesc”, autorul întreprinde un sumar excurs istoric referitor la evoluția căilor de comunicație din Moldova, în evul mediu și în perioada de început a epocii moderne.

Ultimul capitol prilejuiește autorilor tratarea unor *Aspecte de politică monetară și fiscală în Moldova (secolele XVI–XVII)*, sub forma unor succinte studii de caz referitoare la domniile lui Petre Șchiopu, Vasile Lupu și Gheorghe Duca. Cătălina Chelcu aduce *Mărturii despre politica financiară a lui Petre Șchiopu*, încadrând tema în contextul mai larg al crizei economice ce a afectat Imperiul Otoman în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Din păcate, aspectele concrete ale politicii financiare a domnului moldovean sunt destul de sumar tratate, probabil și din cauza precarității informației documentare existente. În fața permanentelor ingerințe ale Porții domnul recurge la împrumuturi contactate la Constantinopol, mediate de agenții săi de credit. Pentru a-și recupera banii, unii dintre aceștia îl

însoțesc pe domn în țară, implicându-se în activitățile comerciale într-un veritabil fanariotism *avant la lettre*.

Studiul *Vasile Lupu, „prințul argintului” în Moldova*, reia succint, rezultatele unei mai vechi contribuții a autorului (cf. V. M. Butnariu, *Introducerea talerului leu în Moldova în vremea lui Vasile Lupu*, în *Alia*, 31, 1994, p. 59-71), privind politica monetară, extrem de abilă, a acestui domn. Deosebit de interesant se dovedește exercițiul de reconstituire numismatică a compoziției tezaurului de la Zănești (jud. Neamț), descoperit în 1891 și pierdut astăzi pentru lumea științifică. Numismatul ieșean pornește exclusiv de la descrierea dimensiunilor pieselor, prin comparația lor cu monede bătute în România la sfârșitul secolului al XIX-lea și de la precizarea milesimurilor relative a 11 monede. Aceste date din documentele epocii au fost coroborate cu cele oferite de studiile de statistică numismatică, în condițiile unei bune cunoașteri a contextului monetar al epocii. Iată cum ar arăta, ipotetic, reconstrucția pe nominaluri a compoziției tezaurului de la Zănești: 46 leu-wendaaler, 4 orty și 85 trojaki.

Ultima contribuție aparține lui Marius Chelcu, având în prim plan o personalitate deosebită: *Gh. Duca – „un negustor” pe tronul Moldovei*. „Băiat de prăvălie” care accede rapid în *cursus honorum* specific pefanariotismului, Gh. Duca a rămas în memoria istorică prin măsurile fiscale de excepție, care au caracterizat cele trei domnii din Moldova. Momentul declanșator al acestei politici economice se produce în cea de-a doua domnie, când „premisele obținerii tronului s-au schimbat radical”, „preferințele factorilor interni de putere fiind ignorate”. În afara măsurilor fiscale propriu-zise, cunoscute din izvoarele vremii există câteva direcții și motivații ale acestei politici economice, bine evidențiate de autor. Domnul acordă prioritate asigurării visteriei domnești, pentru a putea reînnoi firmanul și a se asigura în caz de mazilire. Predilecția arătată de domn pentru averile imobiliare (vii și sate), deseori încredințate cu titlu de folosință limitată unor apropiați, ascunde aceleași motivații. Din întreaga activitate a acestui personaj se pot desprinde „o serie de aspecte ale practicii economice și politice care se vor contura pe deplin în veacul următor”.

Prin intenția de a aduce în prim plan izvoarele numismatice în încercarea de a le corobora cu evenimentele politico-economice ale epocii, lucrarea de față se constituie într-o apariție salutară în peisajul istoriografic moldovean. Din păcate, intervalul exagerat de timp propus de autori (aproape jumătate de mileniu) a permis doar tratarea mai consistentă a unor secvențe disparate din viața politică-economică a spațiului est-carpatic, lezând, inevitabil, organicitatea expunerii.

LUCIAN MUNTEANU

CONSTANTIN TOMOZEI, ELENA TOMOZEI, *Biserica Precista din Bacău*, Edit. Corgal Press, Bacău, 2001, 180 p.

Cunoașterea istoriei artei vechi românești, preocupare ce se plasează precumpănitor, dacă nu cu totul, în secolul al XX-lea, reprezintă o sarcină atât de vastă încât aportul

succesiv al personalităților din șirul generațiilor de istorici a artei nu a ajuns încă să o îndeplinească pe deplin. Rămân de cercetat încă atâtea și atâtea domenii,

capitole, laturi și aspecte, după cum de ivesc mereu temeuri de reluare și aprofundare a acelor ce au și fost abordate – reluări care conduc nu rareori la reevaluări ale tezelor sau concluziilor anterior enunțate – încă o stăruire și o contribuție suplimentară în descifrarea acestui trecut artistic nu este nicidecum de prisos.

Un remarcabil omagiu adus epocii lui Ștefan cel Mare și cu deosebire fiului lui, Alexandru voievod, ctitor băcăuan din veacul al XV-lea, îl constituie monografia intitulată *Biserica Precista din Bacău*, aparținând preotului Constantin Tomozei și Elenei Tomozei.

Din cauza insuficienței izvoarelor scrise ce ni s-au păstrat până astăzi, a fost greu să se edifice complet problema istoriei și evoluției acestui sfânt lăcaș de cult. Cu toate acestea, istorici, arhitecți, literați și alți specialiști au încercat să ne prezinte prin diverse studii și monografii istoria acestei biserici.

Secolul al XIX-lea cunoaște o preocupare mai intensă pentru studierea istoricului Bisericii Precista din Bacău. În acest sens preoții responsabili de istoria acestui sfânt lăcaș au evidențiat câteva aspecte din trecutul monumentului. Meritul incontestabil privind istoria acestui monument a revenit preotului paroh al bisericii, Sachelarul Teodor Zota, care în 1911 a publicat o valoroasă monografie, răspunzând la timpul respectiv necesităților cunoașterii istoriei Bisericii Precista. Carența izvoarelor scrise și a unor date ce n-au parvenit autorului au limitat cercetările și au determinat ca istoria lăcașului să nu poată fi descifrată în totalitate.

În perioada imediat următoare au apărut mai multe texte privind istoria acestui monument, dar de profunzime restrânsă.

Monografia aparținând preotului Constantin Tomozei și Elenei Tomozei reprezintă o încercare de sinteză a contribuțiilor anterioare, descifrând și structurând, într-o ordine logică, istoria acestui monument de referință pentru arhitectura românească.

Este un text determinat de contactul viu cu monumentele. Acest fapt, la care se adaugă rezultatele cercetărilor arheologice, epigrafice, numismatice, a contribuit la realizarea unei imagini mult mai complete, într-un stil atractiv a acestei epoci de intensă și sigură activitate creatoare.

Lucrarea este concepută în trei capitole, dorindu-se a fi o tratare exhaustivă. Prima parte, pentru a se înțelege

necesitatea ridicării acestor ample edificii, este dedicată vechimii orașului Bacău și vieții creștine, cu studierea condițiilor fizico-geografice ale așezării orașului, a dovezilor de locuire în vatra veche a lui, demonstrându-se că zona a fost locuită permanent, mărturii ale vieții creștine în zonă, geneza și evoluția orașului, și care, în final, l-a determinat pe Ștefan să aleagă Bacăul ca reședință voievodală pentru fiul său mai mare, Alexandru, stâlp de nădejde a Moldovei veacului al XV-lea.

În capitolul al doilea, autorii s-au referit la istoria sfântului lăcaș cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”, de la finalizarea lucrărilor ei, 1 ianuarie 1491 și până în zilele noastre.

Au fost urmărite aspecte privind înzestrarea bisericii de către ctitori, planul bisericii, reparații efectuate la acest monument de-a lungul vremii, proprietățile mobile și imobile, refacerile întreprinse.

În concluzie, autorii s-au referit la locul ce îl ocupă biserica Precista din Bacău în cadrul arhitecturii medievale românești și a celei românești în general.

La o simplă răsfoire a cărții, am putea spune că autorilor le-au scăpat prea puține lucruri. Se întâlnesc observații cu caracter general și privind cele mai mici amănunte, se fac aprecieri și se arată deosebirile, se atrage atenția asupra aspectelor noi sau mai puțin obișnuite. Întreaga expunere cuprinde o bogăție de cunoștințe și de date.

Dacă aspectelor arhitectonice li se dedică un loc de frunte, căci ne aflăm în epoca de desăvârșire a stilului moldovenesc, poate că ar fi fost interesant să aflăm câte ceva și despre pictura cupolei, a altarului, naosului, nartexului, izvoarele din care se inspiră sau ideile care stau la baza fiecărei teme, pornind de la convingerea că iconografia este elementul esențial al artei religioase. Probabil că timpul și posibilitățile documentare i-au silit pe autori să acorde aprecierilor de ansamblu mai mult spațiu decât analizei imaginilor, fie că e vorba de icoane, argintărie, miniaturi, portrete.

Asemenea cărți de obicei pregătesc viitorului perspective mai clare, mai luminoase, iar rezultatele cuprinse în ele ne apropie de însăși identitatea noastră istorică.

SIMONA STANCIU

Studia Asiatica. Revue internationale d'études asiatiques (International Journal for Asian Studies), publie par le Centre d'Histoire des Religions, Faculté d'Histoire, Université de Bucarest, I (2000), 1-2, 284 p.

Publicație aflată la primele sale numere, *Studia Asiatica* apare în cadrul *Centrului de istorie a religiilor*, de la Facultatea de Istorie a Universității București, având aceeași inițiatori ca în cazul periodicului de istorie a religiilor *Archævs* (1996–1997). Acoperind un gol în peisajul cultural actual, succede și suplinește periodicul *Studia et Acta Orientalia*, apărut la București în 11 volume, între 1957 și 1981; de altfel, vechii redactori de acolo au fost menținuți și aici.

Chiar în studiul inițial, cu nuanță programatică, Eugen Ciurtin remarcă interesul acut pentru Asia, atât în România, cât și în celelalte țări marcate de „dezordinea glaciara a epocii comuniste”. Legătura între istoria românilor și aceea a Asiei este cunoscută, justificând din plin existența acestui nou periodic. Rolul său, mărturisit de la început de inițiatorii săi, este o ordonare a efortului specialiștilor. Astfel, s-a dorit abordarea culturii și civilizației asiatice în cadrul unui efort organizat, a unei

munci colective. Altfel, preocupări în acest domeniu au existat și există în spațiul cultural românesc: doar pentru ultimul deceniu există un număr impresionant de lucrări apărute, cu acest specific. În sfârșit, în anii '90, Andrei Pleșu a fondat *Institutul de studii orientale „Sergiu Al. George”*, bazat pe biblioteca indiană a lui Mircea Eliade, păstrată de discipolii săi din anii '40.

Periodicul debutează cu câteva demersuri bibliografice. În acest sens remarcăm studiul lui Arion Roșu, *Anton et Liza Zigmund-Cerbu, orientalistes de talent en exil* (p. 11-23), ce oferă date privitoare la doi intelectuali români orientaliști, care au ales calea exilului în 1947. Specialist în buddhism și culturi indochineze, Anton Zigmund-Cerbu a predat la Universitatea Columbia din New York. Moartea sa timpurie, în 1964, la doar 41 de ani, a făcut ca majoritatea operei să-i rămână în manuscris. Soția, Liza, s-a specializat în patrologia Orientului Apropiat.

Următorul articol, semnat de Anne Vergati, *Histoire des études indiennes: Sylvain Lévy et l'idée de l'humanisme* (p. 25-35), îl are ca subiect pe eminentul indianist de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, fiind puse în evidență dimensiunile multiple ale savantului – filolog, istoric, umanist. Un raport asupra celui de-al nouălea seminar al *Asociației Internaționale pentru Studii Tibetane*, semnat de Henk Blezer (p. 37-42), semnaleză ultimele preocupări în domeniu, fiind urmat de un scurt articol *in memoriam*, dedicat lui Ion Matei, reputat specialist în lingvistica orientală, decedat relativ recent, în 1996 (p. 43-46), semnat de Viorel Panaite.

Practic, primul studiu propriu-zis, este cel al lui Virgil Ciocâltan, *Les alains et la fondation des états roumains* (p. 47-76). După o scurtă încadrare istorică este propusă o reevaluare a surselor lingvistice, toponimice, cronistice, în special onomastice, cu rezultate și concluzii surprinzătoare. Personajul real, pan Iașco din primele documente moldovene, este echivalat cu legendarul *Ejco* din compilația lui Simion Dascălul, autorul presupunând o cooperare moldo-alană în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Se argumentează, de asemenea, mai vechea ipoteză a cooperării între Basarab I și puterea mongolă (toponimele *Valea Iașului* și *Eșciuri*, aflate în proximitatea Curtii de Argeș).

În cadrul unei cercetări preponderent lingvistice, semnată de Éric Pirart, *Le Mihr Yašt est-il le Mihr Yašt ?* (p. 77-113), este dezbătută problema acelei părți din Avesta sassanidă consacrată onorării divinităților panteonului mazdean (*Yašt*), în particular lui Mithra (*Mihr Yašt*). Autorul izolează trei variante primare, distincte ale acesteia: una juridică, una liturgică, una etiologică.

Rolul Turkestanului Oriental în edificarea „Drumului Mătăsii” este evidențiat la Vladimir Liščák, *Eastern*

Turkestan and its role in the early contacts along the Silk Road (p. 115-131). Săpăturile arheologice din teritoriul respectiv, întreprinse de la sfârșitul secolului al XIX-lea, dar în special în ultimele decenii ale secolului XX, au pus în evidență rolul semnificativ, de interferență culturală, jucat de această zonă. Schimburile culturale și spirituale au marcat decisiv întreaga istorie culturală a popoarelor eurasiatice – o mare parte a acestor contacte între Est și Vest având loc în Turkestanul Oriental.

Legea civilă din China face obiectul cercetării lui Ignazio Dandolo, *Genesis, evolution and prospective of the Civil Law in China* (p. 133-148). Au fost analizate comparativ diversele Coduri imperiale, de la *Fa-Ching* (aprox. 400 î. Hr), până la Codul Civil al Republicii China și cel al Republicii Populare (1986). Numeroasele părți comune servesc autorului în demonstrarea rezistenței legislatorilor chinezi actuali în fața sistemului legislativ modern.

Periplul balcanic al unui călător modern, la începutul secolului al XIX-lea, este refăcut de Bernard Le Calloc'h, *Alexandre Csoma de Körös dans son voyage en Asie de la Transylvanie au Ladakh, d'après les descriptions des voyageurs contemporains (I-IX)* (p. 149-176). În drumul său spre Asia, în căutarea patriei ancestrale a maghiarilor, Csoma de Körös a străbătut Muntenia, Bulgaria și Grecia în ajunul revoluției de la 1821, periplul său constituindu-se astfel într-un prețios document istoric. Dar reconstituirea traseului s-a făcut și cu ajutorul numeroaselor mărturii ale altor călători din epocă.

Demersul lui Eugen Ciurtin, *L'Asie dans l'œuvre du roumain Nicolas 'Milescu' le Spataire (1636-1708) et son contexte européen – IIe partie* (p. 177-208) este o continuare a unui studiu anterior, referitor la etnologia siberiană în opera aventurosului boier moldovean din secolul al XVII-lea. A fost pusă în evidență relația între literatura europeană de interes asiatic și scrierile spătarului, de asemenea, ecoul misiunii acestuia între învățatii vremii, în special la Leibniz.

Bibliografia operei lui Stig Wikander, titularul catedrei de sanscrită la Universitatea din Uppsala între 1953 și 1974, este reconstituită de Mihaela Timuș (p. 209-234), fiind de notat, între altele, corespondența savantului cu Mircea Eliade, întinsă pe parcursul a trei decenii (1948-1977).

Salutând apariția acestui nou periodic, trebuie să remarcăm ținuta sa academică precum și nivelul științific ridicat al studiilor găzduite între copertile sale. Numărul viitor, II (2001), anunță, de asemenea, titluri de mare interes, în primul rând o analiză a bibliografiei românești din domeniu, din ultimii ani.

DAN FLOAREȘ

Archaeus. Études d'histoire des religions, V, București, 2001, 3-4, 147 p.

Pentru orice cultură și civilizație studiul istoriei religiilor, al vieții culturale și spirituale a comunităților

omenești de-a lungul timpului, ar trebui să ocupe un loc de cinste în ansamblul de preocupări ale spiritului.

Încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și, cu precădere, în secolul al XX-lea, fără întrerupere până în zilele noastre, în mediile culturale occidentale, studiul istoriei religiilor s-a individualizat, devenind indiscutabil, mai ales în ultima perioadă, unul al preocupărilor interdisciplinare.

Evoluția istorică a centrului și sud-estului european între cadrele trasate cu exactitate „de marea civilizație și cultură sovietică” a împiedicat într-o oarecare măsură evoluția acestor preocupări și în țara noastră. Abia acum, în ultimii ani ai secolului al XX-lea, studiul fenomenului religios a luat amploare și, sub egida Centrului de Istorie a Religiilor, din cadrul Universității București, a apărut *Archaeus*, revistă de studii a istoriei religiilor, ajunsă astăzi deja la al cincilea volum sub conducerea și responsabilitatea tinerelor cadre didactice Eugen Ciurtin și Mihaela Timuș.

Încă la început de drum, noua publicație, cu apariție bianuală, devine un reper de o importanță incontestabilă printre revistele de specialitate elaborate în mediile occidentale, care se ocupă cu studiul fenomenului religios sub diferitele lui aspecte, mai ales că, studiile și articolele publicate aici sunt redactate în limbi de circulație internațională.

Dorința noastră este de a face o scurtă prezentare acestui volum, al cărui conținut, formă și grafică, reiterează studiile și publicațiile prestigioaselor centre de cultură ale Occidentului.

Structura volumului se prezintă astfel: p. 3 – Cuprins; p. 5–73 – patru studii; p. 75–119 – partea a III-a a corespondenței dintre Mircea Eliade și Stig Wikander; p. 121–145 – o listă bibliografică, ce conține lucrări și publicații achiziționate recent; p. 147 – prezentarea cărții *La bibliographie générale de l'histoire des religions en Roumanie (1797–1997)*, apărută sub îngrijirea Mihaelei Timuș și a lui Eugen Ciurtin, sub egida Centrului de istorie a religiilor a Universității București, 2002.

Primul articol îi aparține unuia dintre cei doi responsabili ai publicației – Eugen Ciurtin. În *La Mythologie asiatique et la légende africaine du prêtre Jean*, autorul pune în discuție sub aspectul prezentării teoriilor deja formulate de către istorici, filologi, lingviști, teologi etc., existența legendară a preotului Ioan, în cadrul unei bogate literaturi de specialitate. Imaginea mitică a preotului Ioan nu reprezintă altceva decât o ilustrare, o perpetuare și o îmbogățire a orizontului religios, cartografic, teologic și diplomatic al Occidentului medieval european.

Studiul interdisciplinar, al lingvisticii, etnografiei, etnologiei, geografiei istorice și al teologiei a relevat adevăruri istorice despre originea legendarului Ioan, care vin în sprijinul „bipolarității culturale și spirituale Asia–Africa” și care, a alimentat vreme de secole imaginarul mental al Occidentului medieval. Altfel spus, literatura de specialitate încearcă să demonstreze „localizarea” geografiei mitice, a timpurilor de început

ale cartografiei și, în același timp, ale epocii de demarcație a zonelor necunoscute lumii civilizate în jurul anului 1000. Acestea fiind spuse, nu așteptăm altceva decât o analiză mai profundă, sub raport metodologic, a izvoarelor medievale și apariția unor noi studii menite să facă lumină asupra problematicei supusă discuției.

Următorul studiu îi aparține profesorului Augustine M. Casiday, de la Universitatea din Durham, al cărui titlu, *Christian Death and Divine Foreknowledge. Theophylact Simocatta's agonistic solution*, îndeamnă la o reevaluare a funcțiilor sacralului din perspectivă iudeo-creștină și la o resuscitare a ideii de „Dumnezeu – ca singură realitate absolută”, din care-și au punctul de plecare toate misticile (îndeosebi cele gnostice și iudeo-creștine) și speculațiile ulterioare privitoare la libertatea omului și la posibilitățile lui de salvare, prin respectul legilor și printr-o morală riguroasă. Sub aceste aspecte, autorul prezintă sub forma disputelor teologice, filozofice și științifice ale oamenilor de cultură bizantini, raportul dintre cunoașterea absolută divină și rolul divinității în dispariția biologică a omului, desfășurat pe terenul manifestărilor „arbitrarului absolut”.

Ritual and Symbolic Xenocide in Central and Eastern Europe este un capitol al lucrării *The Image of the Jew in Romanian Culture. Study of Ethnic Imagology in Central - European Context*, care aparține cercetătorului Andrei Oișteanu, de la Centrul de Studii Evreiești, din cadrul Universității București. După *Mythos și Logos*, acest studiu vine să încununeze cercetarea și „perieghezele” științifice ale istoricului, etnologului și lingvistului Andrei Oișteanu prin istoria mentală, culturală și spirituală a comunităților umane din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre. În concepția autorului se poate admite că, de-a lungul anilor, anumite practici, ritualuri, rituri, simboluri magico-religioase au supraviețuit în societățile umane prin tradițiile și formulele arhaice ale manifestărilor culturale și spirituale ale unor etnii și „enclave” culturale izolate.

Ultimul studiu, *Du „docteur de justice” à Tertullien (II)*, îi aparține profesorului Marius Lazurca, de la Universitatea din Timișoara. Autorul prezintă în paralel cele două secte apocaliptice și eschatologice ale creștinismului primitiv – eseianismul și montanismul. Organizarea și sistemele rituale ale celor două secte, puternic influențate de tradiția profetică iudeo-creștină, prezintă uimitoare similarități dar și anumite diferențe, nu mai puțin importante, evidente în instrucția teologică, manifestarea cultului, exegeza etc. Analiza caracteristicilor celor două curente apocaliptice și eschatologice, din punct de vedere cultural, istoric și geografic, ne oferă o imagine de ansamblu asupra întregului fenomen religios al primelor secole creștine și, totodată, extraordinara capacitate de creativitate spirituală a primelor comunități iudeo-creștine, trăsături surprinse de altfel de primii apologeti și părinți bisericești (în cazul de față, Tertulian).

În volumul de față, sub atenta îngrijire a Mihaelei Timuș și a lui Eugen Cîrtin și cu sprijinul incontestabil al celor două fiice ale regretatului profesor de istorie a religiilor, de la Universitatea Upssala – Stig Wikander (Ulla și Marita Wikander), care au pus la dispoziția autorilor corespondența privată dintre S. Wikander și M. Eliade, aflată în biblioteca personală a tatălui lor, de la Universitatea din Upssala, se continuă publicarea acesteia începută în *Archaeus*, 4, 2000, 3 (*Unpublished Correspondence between Mircea Eliade and Stig Wikander – 1948–1977*, în tomul de față, partea a treia). Textele acestei corespondențe sunt însoțite de detalii, în ceea ce privește aria de cercetare și biografia lui Stig Wikander. Publicarea scrisorilor a fost posibilă și mulțumită profesorului Siegfried Lienhard, pentru indicarea unor greșeli de notare și, mai ales, prof. dr. Dan Slușanschi, de la Facultatea de Studii Clasice, din cadrul Universității București, pentru sugestiile de natură filologică și lingvistică. Corespondența este însoțită de un sistem bogat de note, tocmai pentru a întări valoarea documentară și spirituală a acesteia, plasată într-o perioadă de timp importantă prin faptul că, nume ca, Stig Wikander, Georges Dumézil, Carl G. Diehl, Henry M. Chadwick, Mircea Eliade, Jan de Vries, Sven Hartman, Jacques Duchesne – Guillemin, Richard N. Frye și alții, au contribuit din plin la cunoașterea fenomenelor culturale și spiritual-religioase ale comunităților umane, din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre.

Studiile și articolele adunate în revistă au meritul incontestabil de a contribui la dezvoltarea și evoluția cercetării istorice, lingvistice, etnografice și religioase românești. Apariția acestei publicații bucureștene este salutară. Meritul redactorilor și colaboratorilor revistei *Archaeus* este incontestabil, ținându-se cont de greutatea metodologice, materiale și, mai ales, de cele ce țin strict de cercetarea științifică (inexistența unei școli de istorie a religiilor cu tradiție, dificultatea studierii limbilor semitice, puținătatea izvoarelor originale sau a traducerilor pertinente ale acestora, lipsa materialului bibliografic prezent din abundență în mediile culturale occidentale etc.). Singura observație care se cuvine să o facem este aceea că, responsabilii acestei publicații ar trebui să fie prudenți și atenți la traducerile textelor, pentru ca acestea să respecte normele gramaticale și lingvistice proprii fiecărei limbi în parte.

În aceste condiții, nu putem decât să-i urăm succes acestui colectiv de tineri istorici și cercetători și să dorim apariția unor publicații similare și în alte centre universitare și culturale ale țării noastre. Așteptăm în continuare ca instituțiile direct implicate în dirijarea actului educațional și cultural „să-și exprime necondiționat interesul” de a sprijini material și moral manifestările spirituale de acest gen și, mai ales, cercetarea științifică din țara noastră.

GEORGE BILAVSCHI